

Vragen omtrent gewetensvrijheid en rechterlijke macht

A. Bloch*

'I believe that I understand Anti-Semitism, which is really a highly complex movement. I consider it from a Jewish standpoint, yet without fear or hatred. I believe that I can see what elements there are in it of vulgar sport, of common trade jealousy, of inherited prejudice, of religious intolerance and also of pretended self-defence...

We have honestly endeavoured everywhere to merge ourselves in the social life of surrounding communities and to preserve only the faith of our fathers. We are not permitted to do so... In countries where we have lived for centuries we are still cried down as strangers, and often by those whose ancestors were not yet domiciled in the land where Jews had already made experience of suffering. The majority may decide which are the strangers; for this, as indeed every point which arises in the relations between nations, is a question of might.'

Theodor Herzl, *The Jewish State*

In de assisenzaal te Gent, in de zittingzaal van de correctionele rechtbank te Dendermonde en te Marche-en-Famenne, in de zalen van de politierechtbank te Gent en te Sint-Niklaas alsook op andere plaatsen hangen kruisbeelden.¹ Magistraten worden verzocht aanwezig te zijn op het Te Deum van 21 juli. Deze rechter maakt opmerkingen over de kippah² van een Joods advocaat, terwijl gene deurwaarder een Turkse rechtzoekende aanmaant om niet alleen zijn hoed maar eveneens zijn ritueel hoofddekseel af te nemen.

* Jurist.

1. Op 4 november 1986 meldde *De Nieuwe Gazet*: 'Kruisbeeld weg uit rechtszaal'. Om de inhoud van het artikel te dekken ware het nochtans beter geweest de titel in de toekomstige tijd te stellen. Minister van Justitie Jean GOL verklaarde immers in de Kamer: 'Het gerecht behoort zo neutraal en onpartijdig mogelijk te zijn en ook als zodanig over te komen. De aanwezigheid van een religieus embleem zou bij de rechtzoekenden de indruk kunnen wekken dat de rechtbank zich bij het nemen van een beslissing laat leiden door bepaalde godsdienstige of levensbeschouwelijke opvattingen. Het Europees Hof te Straatsburg heeft in de arresten *Dalcourt* dd. 17 januari 1970 en *De Cubber* dd. 26 oktober 1984 immers gewezen op het adagium dat "Justice must not only be done: it must also be seen to be done". Derhalve heb ik het voornemen om alle religieuze emblemen geleidelijk uit de gehoorzalen te laten verwijderen, behalve wanneer het om een kunstwerk gaat of wanneer dit embleem al geruime tijd tot het traditionele decor van die zaal behoort en er historisch en esthetisch een integrerend deel van uitmaakt. Deze maatregelen lijken mij van aard te zijn om bij de rechtsonderhorigen elke vrees voor partijdigheid te vermijden waarvan het geacht Lid gewag maakt' (*Parl. Vr. en Antw.*, Kamer, 1985-86, 21 oktober 1986, 4106 (vraag nr. 118, YLIEFF). De Minister heeft enkel zijn voornemen kenbaar gemaakt om religieuze emblemen uit de gehoorzalen te laten verwijderen; in de huidige stand van zaken hangen ze er nog, zodat de hierna ontwikkelde overwegingen hun volle betekenis behouden.

2. Kippah: joods ritueel hoofddekseel.

Zijn deze praktijken te verzoenen met de grondwettelijke beginselen van scheiding van kerk en staat en van godsdienst- en gewetensvrijheid?

1. De teksten

Het kan nooit overbodig zijn te herinneren aan de basisteksten, waarvan de duidelijke bewoording en de evidente betekenis dienen te primeren boven elke interpretatie.

Sinds 1831 gelden ongewijzigd de volgende grondwettelijke bepalingen:

- Art. 14 G.W.: 'De vrijheid van eredienst, de vrije openbare uitoefening ervan, alsmede de vrijheid om op elk gebied zijn mening te uiten, zijn gewaarborgd, behoudens bestraffing van de misdrijven die ter gelegenheid van het gebruikmaken van die vrijheden worden gepleegd'.

- Art. 15 G.W.: 'Niemand kan worden gedwongen op enigerlei wijze deel te nemen aan handelingen en aan plechtigheden van een eredienst of de rustdagen ervan te onderhouden'.

- Art. 16 G.W.: 'De staat heeft niet het recht zich te bemoeien met de benoeming of de installatie der bedienaren van enige eredienst of hun te verbieden briefwisseling te houden met hun overheid en de akten van deze overheid openbaar te maken, onverminderd, in laatstgenoemd geval, de gewone aansprakelijkheid inzake drukpers en openbaarmaking. Het burgerlijk huwelijk moet altijd aan de huwelijksinzegening voorafgaan, behoudens de uitzonderingen door de wet te stellen, indien daartoe redenen zijn'.

De Wet van 13 mei 1955 houdende goedkeuring van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden³ voegde daaraan toe:

- Art. 9 EVRM: '1. Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door de eredienst, door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing ervan en het onderhouden van de geboden en voorschriften.

2. De vrijheid van godsdienst of overtuiging te belijden kan aan geen andere beperkingen zijn onderworpen dan die welke bij de wet zijn voorzien, en die in een democratische samenleving nodig zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of zedelijkheid of de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen'.

Aan de basisteksten werd tenslotte artikel 18 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten⁴ toegevoegd, waarvan de drie eerste leden stellen:

- Art. 18 Internationaal Verdrag BPR: '1. Een ieder heeft het recht op vrijheid van denken, geweten en godsdienst. Dit recht omvat tevens de vrijheid een zelf gekozen godsdienst of overtuiging te hebben of te aanvaarden, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging tot uiting te brengen door de eredienst, het onderhouden van de geboden en voorschriften, door praktische toepassing en het onderwijzen ervan.

3. Hierna: EVRM. Het werd door België ondertekend op 4 november 1950, werd goedgekeurd bij Wet van 13 mei 1950, geratificeerd op 14 juni 1955 en bekendgemaakt in het *Staatsblad* van 19 augustus 1955 (err. B.S., 29 juni 1961).

4. Hierna: Internationaal Verdrag BPR. Dit verdrag van 16 december 1966 werd op 10 december 1968 door België ondertekend. Het werd goedgekeurd bij Wet van 15 mei 1981, geratificeerd op 21 april 1983 en bekendgemaakt in het B.S. van 6 juli 1983. Het trad in werking op 21 juli 1983.

2. Op niemand mag dwang worden uitgeoefend die een belemmering zou betekenen van zijn vrijheid een door hemzelf gekozen godsdienst of overtuiging te hebben of te aanvaarden.

3. De vrijheid van een ieder zijn godsdienst of overtuiging tot uiting te brengen kan slechts in die mate worden beperkt als wordt voorgeschreven door de wet en noodzakelijk is ter bescherming van de openbare veiligheid, de orde, de volksgezondheid, de goede zeden of de fundamentele rechten en vrijheden van anderen⁷.

De rechtspraak heeft herhaaldelijk en standvastig de rechtstreekse toepassing erkend van de bepalingen vervat in de artikelen 2 t.e.m. 12 EVRM.⁵ Ondanks het andersluidend advies van de Raad van State⁶ en de overeenstemmende uitdrukkelijke stellingname van de regering⁷ lijkt vandaag de rechtstreekse werking van het Internationaal Verdrag BPR eveneens verworven te zijn en ligt het in de lijn der verwachtingen dat de toepassing van dit Verdrag deze van het EVRM zal volgen.⁸

Reeds geruime tijd wordt in België aangenomen dat wanneer er een conflict bestaat tussen een internrechtelijke norm en een bij verdrag bepaalde internationaalrechtelijke norm die rechtstreekse gevolgen heeft in de interne rechtsorde, de door het verdrag bepaalde regel moet voorgaan, aangezien deze voorrang volgt uit de aard zelf van het bij verdrag bepaald internationaal recht.⁹

Deze beginselen gelden uiteraard ook inzake art. 9 EVRM en art. 18 Internationaal Verdrag BPR.

Tot slot dient de beteugeling van de wanbedrijven tegen de vrije uitoefening van de erediensten te worden vermeld. Aldus bestraft art. 142 Sw. o.m. diegene die personen door geweld of bedreigingen dwingt of verhindert een eredienst uit te oefenen, bestraft art. 143 Sw. diegene die de uitoefening van een eredienst verstoort, bestraft art. 144 Sw. diegene die voorwerpen van een eredienst beschimpt en bestraffen de artikelen 145 en 146 Sw. diegene die een bedienaar van een eredienst in de uitoefening van zijn bediening smaadt of slaat. Toepassing van deze bepalingen is schaars geworden.¹⁰

2. De scheiding van kerk en staat

De rechtsleer is in die zin gevestigd dat er in België geen scheiding van kerk en staat zou bestaan, maar dat zij wederzijds onafhankelijk zouden zijn.¹¹

Deze stelling wijkt beslist af van deze die wordt gehuldigd in de *Pandectes*, volgens dewelke uit de artikelen 6, 14, 15 en 16 G.W. een totale scheiding van kerk en staat blijkt.¹² De staat kan zich niet begeven op een gebied dat het indivi-

5. VELU, J., *Les effets directs des instruments internationaux en matière de droits de l'homme*, Brussel, Swinnen, 1981, 22-25.

6. *Parl. St.*, Kamer, 1977-78, nr. 188-1, 29.

7. *Parl. St.*, Senaat, 1979-80, nr. 442-2, 7.

8. BRACQUENE, P., 'De directe werking van het internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten na het cassatiearrest van 17 januari 1984', *R.W.*, 1984-85, 1565.

9. Cass., 27 mei 1971, *Pas.*, 1971, I, 886, *Arr. Cass.*, 1971, 959 en *R.W.*, 1971-72, 424.

10. RIGAUX, M. en TROUSSE, P., *Les crimes et les délits du Code Pénal*, II, Brussel, Bruylant, 1952, 15.

11. BELTJENS, G., *La Constitution Belge révisée*, II, Luik, Godenne, 1894, p. 278, nr. 16bis; MAST, A., *Overzicht van het Belgisch Grondwettelijk Recht*, Gent, Story, 1975, nr. 489; *Novelles, Lois Politiques et Administratives*, II, nr. 218.

12. *Pand. B.*, tw. Eglise et Etat, nr. 21.

dueel geweten toekomt.¹³ Verwezen wordt naar de tussenkomst van J.B. Nothomb in het Nationaal Congres 'Séparation absolue, voilà notre point de départ' en naar deze van De Roubaux 'Il ne faut pas que la puissance civile s'occupe des dogmes et des croyances'. De absolute scheiding van kerk en staat werd in 1847 door het Hof van Cassatie bevestigd.¹⁴

Absoluut gescheiden of wederzijds onafhankelijk, van de staat wordt in elk geval een absolute neutraliteit verwacht.

'Le Prince, le magistrat, n'ont pas qualité pour s'immiscer dans les affaires religieuses. L'Etat doit rester strictement neutre entre les diverses sectes et cette neutralité est la condition de la liberté de tous'.¹⁵ 'L'Etat ne doit aucun respect aux cultes; il ne doit garantir que la libre manifestation des croyances religieuses'.¹⁶ De bevoordeling van een geloof boven een ander is ongrondwettelijk.¹⁷

Deze oude rechtsleer wordt kracht bijgezet door artikel 9 EVRM dat het recht op vrijheid van geweten en godsdienst vrijwaart en door artikel 14 EVRM dat discriminatie in het genot van dit recht uitsluit.

Absolute, maar welwillende neutraliteit: binnen de grenzen van art. 117 G.W. en van de wet draagt de overheid de financiële last van de uitoefening van de grondwettelijk gewaarborgde godsdienstvrijheid.

3. Godsdienst- en gewetensvrijheid

Voor een omstandige behandeling van dit onderwerp wordt verwezen naar de standaardwerken¹⁸; hier zullen enkel deze principes worden vermeld die belangrijk zijn voor de drie onderwerpen die hierna zullen worden toegelicht.

Het ruimste kader is dat van de individuele vrijheid¹⁹: in geval van twijfel en bij gebrek aan een dwingende wetsbepaling dient deze interpretatie te worden weerhouden die de individuele vrijheid ten goede komt.

Artikel 14 G.W. verzekert 'de vrijheid om op elk gebied zijn mening te uiten', weze het door woorden, geschriften of handelingen (b.v. door een eredienst).²⁰

Het was de stelling van Procureur-Generaal Leclercq dat 'de vrijheid om op elk gebied zijn mening te uiten' 'ne garantit que la liberté de manifester ses opinions, elle ne garantit rien de plus, elle ne garantit pas celle de les pratiquer'.²¹ Thans omvat de vrijheid van geweten ook steeds het recht zijn overtuiging te belijden, o.m. door de praktische toepassing ervan en het onderhouden van de geboden en voorschriften (art. 9, 1 EVRM).

Deze vrijheid is slechts gewaarborgd, 'behoudens bestraffing van de mis-

13. *Ibid.*, nr. 23.

14. Cass., 4 maart 1847, *Pas.*, 1847, I, 335.

15. *Pand. B.*, tw. Eglise et Etat, nr. 365, verwijzend naar DUBOIS, A., *B.J.*, 1866, 1150.

16. *Ibid.*, nr. 370, verwijzend naar LAURENT.

17. *Ibid.*, nr. 387.

18. BELTJENS, G., *o.c.*, 273-289; MAST, A., *o.c.*, 430-436; WIGNY, P., *Cours de droit constitutionnel*, Brussel, Bruylant, 1973, 153-164; *Novelles, Lois Politiques et Administratives*, II, nrs. 191-196 en 204-220; *R.P.D.B.*, tw. Cultes, nrs. 1-77; DE GROOF, J., 'Schets van de grondwettelijke beginselen inzake de verhouding Kerk-Staat in België', *Jura Falc.*, 1979-80, 179-219.

19. BELTJENS, G., *o.c.*, p. 274-275, nr. 1bis.

20. MAST, A., *o.c.*, nr. 474.

21. Cass., 28 mei 1867, *Pas.*, 1867, I, 289, concl. Proc. Gen. LECLERCQ.

drijven die ter gelegenheid van het gebruikmaken van die vrijheden worden gepleegd' (art. 14 G.W.). Dit werd zo geïnterpreteerd dat de ingeroepen vrijheid geen afbreuk kon doen aan de openbare orde en de rechten van anderen.²² Thans dient ook verwezen te worden naar het tweede lid van artikel 9 EVRM.²³

Het principe van de vrije meningsuiting is algemeen.

De godsdienstvrijheid is er een eerste toepassing van²⁴: artikel 14 G.W. waarborgt uitdrukkelijk de vrijheid van eredienst en de vrijheid van openbare uitoefening ervan. De rechten van de als kerk georganiseerde eredienst worden verzekerd in art. 16 G.W.

De verwerping van elke eredienst is echter een mening die overeenkomstig art. 14 G.W. eveneens vrij mag worden geuit; daarenboven kan niemand worden gedwongen op enigerlei wijze deel te nemen aan handelingen en aan plechtigheden van een eredienst (art. 15 G.W.). 'L'article 15 est une conséquence du principe de la liberté de conscience, c'est la liberté des cultes appliquée même au profit de ceux qui n'en professent aucun...'.²⁵

Het is belangrijk dat de burger in zijn levensbeschouwelijke opties geen dwang zou ondergaan 'die een belemmering zou betekenen van zijn vrijheid een door hemzelf gekozen godsdienst of overtuiging te hebben of te aanvaarden' (art. 18, 2 Internationaal Verdrag BPR). Artikel 142 Sw. straft trouwens diegene 'die een of meer personen door geweld of bedreiging dwingt of verhindert een eredienst uit te oefenen, de uitoefening van die eredienst bij te wonen, enz.'.²⁶

Dat de ene mening, dan wel de andere wordt verkondigd mag geen invloed hebben op de uitoefening van burgerlijke en politieke rechten. Inzake gewetensvrijheid is de staat volkomen onbevoegd en dient zich van elke tussenkomst te onthouden.²⁷ De kerken kunnen slechts genieten van de vrijheid die de individuen toekomt, terwijl de staat in zaken van godsdienst tot loutere passiviteit is gedwongen.²⁸ Op de openbare overheid rust de plicht bij de inrichting en de werking der openbare diensten, de vrijheid van politieke en godsdienstige overtuiging van de gebruikers te eerbiedigen.²⁹

In de verhouding tussen kerk en staat moet een strikte gelijkheid tussen de diverse overtuigingen worden gehandhaafd.³⁰

4. Beoogde maatschappelijke ordening

Toepassing van voornoemde grondwettelijke beginselen op de gestelde vragen is schaars, zonet onbestaande, in elk geval oud. De maatschappelijke ordening die in deze arresten werd betracht is reeds lang niet meer: de leer die werd verkondigd was deze van het misprijzen.

22. *R.P.D.B.*, tw. Cultes, nrs. 25-27.

23. B.v. Cass., 4 april 1977, *R.D.P.*, 1976-77, 614.

24. WIGNY, P., *o.c.*, 155.

25. *R.P.D.B.*, tw. Cultes, nr. 63.

26. RIGAUX, M. en TROUSSE, P., *o.c.*, 7-32.

27. DE GROOF, J., *o.c.*, 182.

28. *Pand. B.*, tw. Eglise et Etat, nrs. 348 en 364.

29. RIMANQUE, K., *De levensbeschouwelijke opvoeding van de minderjarige - publiekrechtelijke en privaatrechtelijke beginselen*, Brussel, Bruylant, 1980, 23.

30. *Pand. B.*, tw. Eglise et Etat, nr. 317.

‘Nous voyons à la base de cet ordre, et ici nous n’entendons ni exposer ni discuter des doctrines que d’autres doctrines peuvent contredire, nous n’entendons qu’exposer ce qui est et ce que tout observateur attentif et impartial peut reconnaître — nous voyons à la base de l’ordre moral en ce monde une croyance universelle, la croyance en Dieu... Dans cet ordre assis sur cette base, l’athéisme est une anomalie, la négation de Dieu est un fait exceptionnel; et l’exception elle-même se renferme dans des limites beaucoup plus étroites qu’il n’y paraît au premier abord; détachée de l’universalité des croyances elle est fréquemment par cela même une pure illusion, fruit des passions et des égarements de l’homme, fruit de l’orgueil, de l’indifférence, de la préoccupation excessive des intérêts et des plaisirs matériels de la vie; comme toutes les illusions de ce genre, elle se dissipe dans les circonstances extraordinaires ou l’homme va engager sa conscience, ou naît pour lui la responsabilité devant l’inconnu et ou cette responsabilité réveille dans son âme la croyance universelle en Dieu qui l’éclaire et la contient. L’athéisme, cette anomalie, échappe par son caractère exceptionnel aux prévisions des lois; puisant leurs dispositions dans l’ordre naturel, elles ne peuvent par cela même ni le présumer, ni en tenir compte...’, aldus Procureur-Generaal Leclercq in 1867 over de aanroeping van God in de eed.³¹

De Wet van 22 mei 1974 tot wijziging van de eedformule schafte deze verplichte aanroeping af. In Kamer en Senaat werd vastgesteld dat ‘... er zich een mentaliteitswijziging heeft voorgedaan, zodat velen thans van mening zijn dat de aanroeping van Gods naam voor agnostici en atheïsten gewetensbezwaren kan doen rijzen...’.³² De maatschappelijke ordening van de magistraat van toen is niet meer deze die de wetgever nu beoogt.

De Raad van State was van oordeel dat de rechten en vrijheden voorzien in titel I EVRM ofwel in de Grondwet zelf werden neergelegd ofwel erkenning hebben gevonden in wetteksten die over het algemeen zeer oud zijn en reeds lang in het Belgisch rechtspatrimonium zijn opgenomen, zodat o.m. artikel 9 EVRM ten aanzien van het genot van de erkende rechten en vrijheden op het gebied van de erediensten geen andere juridische draagwijdte hebben dan de grondwettelijke bepalingen die terzake gelden.³³ In de memorie van toelichting bij het wetsontwerp houdende goedkeuring van het Internationaal Verdrag BPR wees de regering erop dat artikel 18 van dat verdrag overeenkomt met artikel 9 EVRM en geen enkele verplichting inhoudt die verder reikt dan de verplichtingen die uit het EVRM voortvloeien.³⁴

Hebben deze bepalingen geen andere draagwijdte dan de grondwet, dan geven zij minstens de maatschappelijke ordening aan waarbinnen de grondwettelijke rechten en vrijheden op vandaag dienen te worden verstaan en toegepast. Deze ordening is eerst en vooral democratisch: het democratisch beginsel ligt aan de basis van het EVRM.³⁵ Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens verleent er ‘une extrême attention’ aan. Democratie is in dit verband meer dan

31. Cass., 28 mei 1867, *Pas.*, 1867, I, 286-87, concl. Proc. Gen. LECLERCQ.

32. *Parl. St.*, Kamer, 1971-72, nr. 214-1 en 2, 1; *Parl. St.*, Senaat, 1973-74, nr. 147, 2.

33. *R.v.St.*, 26 mei 1966, *Arr. R.v.St.*, 1966, nr. 11.838.

34. *Parl. St.*, Kamer, 1977-78, nr. 188-1, 16.

35. Considerans, lid 5 EVRM. MODINOS, P., ‘La convention Européenne des droits de l’homme; ses origines, ses objectifs, ses réalisations’, *Européan Yearbook*, 1954, 149.

'majority-rule': de wet beschermt in de eerste plaats de minderheden. Zonder pluralisme, verdraagzaamheid en openheid bestaat er geen democratische maatschappij.³⁶

De grondwetgever heeft dit in 1970 ondubbelzinnig erkend: de artikelen 6bis en 59bis, par. 7 G.W. verlenen uitdrukkelijk waarborgen aan de grote levensbeschouwingen die in het raam van de cultuurgemeenschappen een minderheid zouden uitmaken.³⁷

De leer van het misprijzen ruimt aldus de plaats voor eerbied voor minderheidsstandpunten; met die ingesteldheid dienen godsdienst- en gewetensvrijheid op vandaag te worden benaderd.

5. Over de aanwezigheid van kruisbeelden in rechtszalen

'Kruisje, kruisje goed begin, de Heilige Geest diep in mijn zin; dat ik goed mag leren vraag ik Onze Lieve Here, dat ik goed mag onthouen vraag ik Onze Lieve Vrouwe.'
Jan van den Weghe

In het belang van de duidelijkheid is het nuttig het probleem onbevangen te benaderen.

In een land waar de meerderheid katholiek wordt geboren en getogen zal de vraag zeker worden gesteld: waar stelt zich een probleem? Het bestaan van een probleem wordt pas goed duidelijk na een denkbeeldige reis die ons leidt naar een land waar in de zittingzalen de leuze prijkt 'noch god, noch meester'. Ook voor de katholieke meerderheid worden in dat land dan de vragen verstaanbaar die vrijzinnigen of aanhangers van andere godsdiensten zich thans in België stellen: kan het dat in gerechtshoven voorwerpen hangen dienstig voor de eredienst? Kan het dat er slechts voorwerpen hangen dienstig voor een bepaalde eredienst?

5.1. Kan het dat in gerechtshoven voorwerpen hangen dienstig voor de eredienst?

De vraag naar de grondwettelijkheid van de maatregel blijft in rechtspraak en rechtsleer als dusdanig onbeantwoord.

Bij de beantwoording van deze vraag wijst de methode zich uit: zowel artikel 9 EVRM als artikel 18 Internationaal Verdrag BPR zijn zo opgevat dat in een eerste lid het recht wordt gewaarborgd terwijl in een ander lid de aanvaardbare beperkingen worden opgesomd. In eerste instantie dient dus te worden nagegaan of een gewaarborgd grondrecht wordt geschonden, in voorkomend geval moet dan worden onderzocht of de schending wettig wordt verantwoord.

36. EHRM, arrest Handyside, 7 dec. 1976, *Serie A*, nr. 24, par. 49; WIGNY, P., *o.c.*, 153: 'Dans la philosophie démocratique, la société est, par hypothèse, pluraliste'; SUETENS, L.: 'Het non-discriminatiebeginsel neergelegd in artikel 6bis van de Grondwet, behelst een waarborg voor een maatschappelijk bestel gebaseerd op verdraagzaamheid en eerbied voor de verscheidenheid; het is verheugend dat de Raad van State niet aarzelt dit beginsel, ingevoerd bij de grondwetsherziening van 24 december 1970, op strikte wijze toe te passen' (R.v.St., 7 juli 1975, *R.W.*, 1975-76, 307, noot SUETENS, L.).

37. Enkel de godsdienstige of niet-godsdienstige levensbeschouwing worden veilig gesteld en niet de politieke overtuiging of voorkeur; in de eerste plaats worden 'representatieve minderheden' beschermd (RIMANQUE, K., *o.c.*, 18 en 54).

5.1.1. Is er schending van een gewaarborgd recht?

Deze vraag dient niet alleen in rechte te worden beantwoord; ook de feitelijke toedracht van de aanwezigheid in gehoorzalen van voorwerpen dienstig voor een eredienst dient te worden onderzocht.

De eerste vaststelling die zich opdringt is uiteraard dat het enig voorkomend cultusvoorwerp dat in zittingzalen voorkomt het crucifix is. Meer bepaald gaat het over de rooms-katholieke vorm ervan, d.w.z. een latijns kruis waarop de gekruisigde Christus met gespreide armen wordt afgebeeld.³⁸ Dit symbool heeft geen andere betekenis dan deze die er door de rooms-katholieke godsdienst aan wordt verleend. In feite kan men zich dus de vraag stellen wat dit voorwerp met een uitsluitend godsdienstige betekenis in een gehoorzaal moet betekenen.

Het verkondigen van de leer van het misprijzen leidde in rechtspraak en rechtsleer voor de burgers die geen aanhangers zijn van de godsdienst van de meerderheid tot werkelijkheidsvreemde, onaanvaardbare antwoorden.

Over de eed met aanroeping van de godheid stelde het Hof van Cassatie dat deze in geen geval een handeling of een plechtigheid van enige eredienst uitmaakte. De verplichting om deze eed af te leggen werd opgelegd om redenen van openbare orde, zij deed geen afbreuk aan de vrijheid om op elk gebied zijn mening te uiten en om de eredienst te belijden die de betrokkene passend acht, of er geen te belijden. Hierin volgde het Hof van Cassatie de conclusies van Procureur-Generaal Leclercq die van oordeel was dat de eed per definitie van religieuze aard was en in alle geval een impliciete aanroeping van de godheid inhield. Deze impliciete of expliciete aanroeping was derhalve niets meer dan de erkenning van een algemene menselijke waarde en geen uitdrukking van een bepaalde eredienst; weigering van de aanroeping van de godheid werd aldus gelijkgesteld met een verwerping van de eed zelf.³⁹

Huberlant merkte echter over de eed met aanroeping van de godheid terecht op dat '... la formule actuellement prescrite pour le serment en justice fait de celui-ci un acte, qui en soi, implique la croyance en Dieu et a un caractère religieux. L'obligation d'accomplir un tel acte met les agnostiques et les athées en opposition avec leurs opinions philosophiques et, comme on l'a vu, leur laisse simplement la faculté de faire, en leur for intérieur, des distinctions de casuistique; or, celles-ci peuvent ne pas satisfaire leur conscience, seule juge en la matière...'.⁴⁰

Ook voor wat de aanwezigheid van militairen op het Te Deum betreft werd aan de feitelijke gegevens een wel bijzondere interpretatie gegeven: deze aanwezig-

38. De christenen hebben niet steeds het kruis, als symbool van hun geloof, in beeld gebracht. Eerst ca. 200 komt het in opschriften voor. Pas na de 5e eeuw komt men tot de afbeelding van Christus aan het kruis. Het Oosten gaf eerst een realistische voorstelling, vervolgens een die ook in de dood Christus levend voorstelt, omdat de godheid in hem niet kon sterven. Het Westen zou pas vanaf de 13de eeuw zeer realistisch de lijdende en stervende Christus weergeven (*Winkler Prins Encyclopedie*, tw. Kruis, Brussel, Elsevier, 1951, 402). In de protestantse symboliek wordt Christus niet afgebeeld en alleen het kruis wordt voorgesteld.

39. Cass., 28 mei 1867, *Pas.*, 1867, I, 275, concl. Proc. Gen. LECLERCQ.

40. HUBERLANT, C., 'La formule du serment en justice et la liberté religieuse', *Annales de droit*, 170 zoals aangehaald door DE GROOF, J., *o.c.*, 193.

heid zou niet het deelnemen aan een plechtigheid van een eredienst tot doel hebben gehad, maar zou enkel ordehandhaving en eerbetuiging hebben beoogd.⁴¹ Mahillon merkt op: 'l'on peut admettre que des troupes soient réunies pour assurer l'ordre public lors d'une cérémonie religieuse, voire pour accompagner les autorités civiles, il ne nous paraît pas compatible avec la liberté de conscience d'obliger des soldats à rendre les honneurs au cours d'un culte ou d'une procession'.⁴²

De schaarse recente rechtspraak schijnt het contact met de realiteit der feiten te hebben teruggevonden: in 1975 oordeelde de Raad van State dat op grond van de artikels 6*bis* en 14 G.W. niemand mag worden verplicht een kruis op het graf van een overledene te plaatsen, daar het traditioneel en algemeen gebruik van dit symbool het daarom nog niet zijn specifieke religieuze betekenis ontnemt.⁴³

Ingevolge de grondwettelijke scheiding van kerk en staat is de kerk in België geen macht meer⁴⁴: alle machten gaan uit van de Natie (art. 25 G.W.). De rechterlijke macht oefent derhalve haar bevoegdheden uit zonder zich op enigerlei wijze te moeten beroepen op het gezag van de kerk. De aanwezigheid van een kruisbeeld in een gerechtszaal heeft derhalve niets te maken met de rechtsbedeling zoals die wettelijk is geregeld, maar is de uiting van een bepaalde godsdienst.

Herhalen wij het besluit van Rimanque, dat de overheid de plicht heeft bij de inrichting en de werking der openbare diensten de vrijheid van politieke en godsdienstige overtuiging van de gebruikers ervan te eerbiedigen; dit besluit steunt op een uitgebreide rechtspraak.⁴⁵ Of de gewetensvrijheid werd geëerbiedigd dient in concreto te worden onderzocht.⁴⁶

De vraag die dan dient te worden beantwoord is de volgende: eerbiedigt een rechtsbedeling die wordt gevoerd in een gehoorzaal waar een religieus symbool, een kruis, hangt ook de overtuiging van diegenen die zich in dat symbool niet herkennen?

41. Cass., 18 juni 1923, *Pas.*, 1923, I, 375.

42. MAHILLON, P., 'Le protestantisme dans la jurisprudence belge depuis 1830', *J.T.*, 1982, 813.

43. R.v.St., 7 juli 1975, *R.W.*, 1975-76, 300-308, noot SUETENS, L.

44. BELTJENS, G., *o.c.*, p. 276, nr. 10*bis*.

45. RIMANQUE, K., *o.c.*, 23 en de aldaar vermelde rechtspraak, o.m. Commissie van beroep bij de RVA, 21 dec. 1962, *J.T.*, 1963, 285: 'Attendu qu'aux termes de l'article 77*ter* de l'arrêté organique, le demandeur d'allocations de chômage doit être disposé à accepter tout emploi convenable; ...Attendu que les dispositions de l'article 77*ter* doivent être interprétées dans un sens qui ne les mette pas en contradiction avec les dispositions constitutionnelles et légales... qu'il est certain que si l'on devait admettre... que le chômeur devient indisponible pour le marché de l'emploi lorsqu'il déclare que ses convictions religieuses lui interdisent de travailler le samedi, on mettrait inévitablement ce chômeur devant l'alternative: renoncer à ses convictions religieuses, ou perdre le droit aux allocations de chômage; que pareille interprétation de l'article 77*ter* serait contraire aux dispositions de l'article 14 de la Constitution et de l'article 9,2 de la Convention internationale...'. Zie eveneens voor een impliciete toepassing: Arbh. Bergen, 24 april 1977, *J.T.T.*, 294.

46. Het Arbeidshof te Brussel had geoordeeld dat de werknemer die zich inschrijft als werkzoekende zich hierdoor beschikbaar stelt voor de algemene arbeidsmarkt zodat hij achteraf geen motieven van godsdienstige aard kan invoeren bij de verwerping van arbeid die hij als niet passend beschouwt (Arbh. Brussel, 21 januari 1982, *J.T.T.*, 1982, 387). Het Hof van Cassatie verbrak dit arrest, stellende dat de motieven van de werkzoekende in concreto dienden te worden onderzocht op het ogenblik van de weigering (Cass., 12 december 1983, *J.T.T.*, 37).

Een nadere omschrijving is vereist van de termen van art. 15 G.W.: verplicht het kruisbeeld de aanwezigen op enigerlei wijze tot deelneming aan handelingen of plechtigheden van een eredienst?

In het Nationaal Congres kwam Defacqz als volgt tussen: 'La liberté des cultes est garantie, c'est-à-dire que chacun pourra s'élever vers la Divinité sans suivre d'autre voie que celle de sa raison, sans obéir à d'autre loi que celle de sa conscience. Mais ce n'est pas assez, selon moi, de cette liberté active, je voudrais en outre, cette liberté que l'honorable M. Van Meenen vient de qualifier de liberté négative ou passive, en d'autres termes, je voudrais que nul ne put être contraint, sous aucun prétexte quelconque, à s'associer, même indirectement, à l'exercice d'un autre culte, abus qui n'est que trop réel et trop fréquent...'. 'Pour que la liberté soit entière en matière de religion, il faut donc qu'on puisse non seulement professer librement son culte, mais encore rester étranger au culte d'autrui'.⁴⁷

De betekenis van de woorden van art. 15 G.W. kwam eveneens ter sprake naar aanleiding van de parlementaire debatten die de Wet van 17 juli 1905 op de zondagrust voorafgingen. Het katholieke kamerlid Hoijois definieerde de godsdienstvrijheid als volgt: 'Pour nous la liberté de conscience est celle qui permet d'obéir aux impulsions de sa conscience sur le terrain philosophique et religieux, et le principe de la laïcité de l'état sainement entendu, est celui qui fait tout arranger dans l'Etat de façon telle que ceux-là qui ont des pratiques religieuses puissent les exercer, que ceux qui ont des convictions religieuses puissent les manifester aussi bien que ceux qui ont des convictions antireligieuses ou que ceux qui professent la même indifférence à l'égard de la religion et de l'irreligion'.⁴⁸

Voor diegenen die de godsdienst van de meerderheid niet volgen waarborgt de gewetensvrijheid in de eerste plaats het recht vreemd te blijven aan de uitingen van deze meerderheidsgodsdienst.

Het aanbrenge van een kruis met afbeelding van Christus is een handeling van de katholieke godsdienst, het is een publieke bevestiging van het katholiek credo, het getuigt van gehoorzaamheid en getrouwheid aan de katholieke kerk, het verkondigt het gezag, zoniet de macht ervan. Een overheidsgebouw van een crucifix voorzien is een daad waaraan geen andere dan katholieke betekenis kan worden verleend: niemand kan worden gedwongen aan deze handeling van de katholieke eredienst deel te nemen. Het recht van de andersdenkende om vreemd te blijven aan de uitingen van het katholicisme mag niet worden afgezwakt, zelfs niet onder de druk van het fait accompli.

Dit geldt voor alle aanwezigen in de gehoorzaal, zowel de rechter als de rechtzoekende.

Magistraten genieten zoals alle burgers van de vrijheid van mening⁴⁹; terzake zijn hun rechten slechts beperkt door de afgelegde eed van getrouwheid aan de Grondwet en aan de wetten van het Belgische volk. Een rechter zou zich aan

47. HUYTTENS, E., *Discussions du Congrès National de Belgique*, 1830-31, Brussel, 1844-45, 582.

48. *Parl. Hand.*, Kamer, 1904-05, 781.

49. MAST, A., *o.c.*, nr. 476.

rechtswegering (art. 5 Ger.W en 258 Sw.) bezondigen indien hij zou weigeren recht te spreken, voorhoudende dat zijn gewetensvrijheid wordt geschonden of dat de scheiding tussen kerk en staat wordt miskend. De betrokken magistraat zou wel kunnen eisen dat de hoorzalen waarin hij zetelt zouden voldoen aan de vereiste neutraliteit van de staat tegenover elke overtuiging.

De rechtsonderhorige zou vruchteloos de vrijheid van mening inroepen om de berechting van zijn zaak te ontlopen; hij zou daarentegen volledig gerechtigd zijn te vragen dat zijn zaak zou worden berecht in een hoorzaal waar zijn overtuigingen worden geëerbiedigd, of waar zij minstens niet worden verkracht.

De twee invalshoeken worden verenigd in het recht op een onpartijdige rechter, zoals gewaarborgd in artikel 6,1 EVRM: wordt recht gesproken in de schaduw van het kruis, dan wordt de rechtsbedeling, zoals die wettelijk is geregeld, verlaten en wordt een religieus element ingevoerd. De onpartijdigheid gaat wankelen (dit zal wel bijzonder duidelijk zijn bij uitspraken over ethische problemen zoals abortus).

Hoewel de zeer korte motivering geen uitsluitsel biedt, kan men vermoeden dat een vergelijkbare redenering aan de basis ligt van een onuitgegeven vonnis van de politierechtbank te Sint-Truiden dd. 21 mei 1975: 'Overwegende dat de gedaagde, ter zitting van 5 maart 1975 verschijnende in persoon, ter zitting van heden niet verschijnt; overwegende dat de rechtzoekende een gerechtvaardigd vermoeden kan hebben dat de uitspraak bevoordeligd zal zijn, gezien de aanwezigheid van een ostentatief godsdienstig teken; dat derhalve ter regularisering de zaak sine die zal worden uitgesteld...'.⁵⁰

Er moet worden besloten dat de aanwezigheid van een kruisbeeld in een hoorzaal de andersdenkenden het recht ontnemt vreemd te blijven aan de uitingen van het katholieke geloof: de vrijheid van geweten wordt geschonden.

5.1.2. Wordt deze schending wettelijk verantwoord?

Is er een wet? Beoogt die één van de erkende doeleinden?

De vrijheid van godsdienst of overtuiging kan aan geen andere beperkingen zijn onderworpen dan die welke bij de wet zijn voorzien (art. 9,2 EVRM).

De woorden 'bij de wet voorzien' dienen te worden geïnterpreteerd in het licht van de beginselen die door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in het Sunday Times-arrest werden uiteengezet.⁵¹

Volgens het eerste beginsel omvat 'de wet' zowel het geschreven als het ongeschreven recht.⁵² Bestuurlijke gebruiken zijn daar niet inbegrepen.⁵³

50. Pol. Sint-Truiden, 21 mei 1975, onuitg., *A.R.*, nr. 63.853/74. Tegen dit tussenvonnissen werd geen hoger beroep aangetekend. Het vonnis over de grond van de zaak werd uitgesproken op 17 september 1975 en heeft thans kracht van gewijsde.

51. EHRM, arrest Malone, 2 augustus 1984, *Serie A*, nr. 82, par. 66.

52. EHRM, arrest Sunday Times, 26 april 1979, *Serie A*, nr. 30, par. 47.

53. 'Pour qu'une "ingérence" soit "prévues par la loi", elle doit être pratiquée selon un système de droit interne qui, examiné dans toutes ses caractéristiques, montre avec une certitude raisonnable qu'il ne permet l'ingérence que dans des circonstances limitées ou définies avec une précision raisonnable et en principe compatibles avec les objectifs énumérés à l'article 8, par. 2. Il ne suffit pas qu'une ingérence soit légale au sens de non-contraire à la loi, ni qu'elle ne soit pratiquée selon un usage administratif annoncé publiquement mais sans effet con-

Volgens het tweede beginsel 'l'ingérence doit avoir une base en droit interne'⁵⁴; dit betekent meer dan enkel en alleen conformiteit met de nationale wetgeving, de wet moet nl. voldoende toegankelijk, nauwkeurig en voorzienbaar zijn opdat de burger er zijn gedrag zou kunnen op afstemmen.⁵⁵

Het arrest Malone herinnert eraan dat niet gewoon wordt verwezen naar het interne recht, maar dat de kwaliteit van de 'wet' belangrijk is: zij dient in overeenstemming te zijn met de heerschappij van het recht, vermeld in de considerans van het EVRM, en zij dient enige bescherming te verlenen tegen arbitraire inmenging van de overheid in het genot van het gewaarborgde grondrecht.⁵⁶

In dezelfde zaak herinnerde de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens tevens aan het wettelijkheidsbeginsel, Europees gemeen erfgoed, en stelde dat 'la loi doit définir avec une précision raisonnable les cas où une ingérence peut se produire'.⁵⁷

In antwoord op een parlementaire vraag antwoordde de Minister van Justitie: 'Geen enkele wettekst verbiedt noch schrijft de aanwezigheid voor van een kruisbeeld in een gehoorzaal. De aanwezigheid van een kruisbeeld in voor het publiek toegankelijke plaatsen vormt trouwens geen uitzondering. Dit maakt deel uit van een traditie die sedert enkele tijd opnieuw in vraag wordt gesteld. De minister van Justitie gaat dan ook, zoals zijn voorganger, van het principe uit dat geen kruisbeeld meer moet worden voorzien voor de nieuwe gehoorzalen. In overleg met de korpsoversten en met de verantwoordelijken van de gerechtelijke diensten zal mijn departement passende maatregelen treffen om situaties te vermijden die incidenten zouden kunnen uitlokken'.⁵⁸

De vrijheid van overtuiging van de niet-katholieken wordt aldus aan beperkingen onderworpen die niet voorzien worden door de wet, maar enkel steunen op traditie. Deze beantwoordt niet aan de vereisten van toegankelijkheid, nauwkeurigheid en voorzienbaarheid waaraan de wet moet voldoen overeenkomstig art. 9, 2 EVRM.

Het aanbrenge van religieuze symbolen kan niet worden gelijkgesteld met de verfraaiing der lokalen: ten onrechte zou men deze vraag van godsdienstvrijheid uitsluitend benaderen als een probleem van inrichting der rechtsgebouwen. Geen enkele wettelijke bepaling verleent de Minister van Justitie of de korpsoversten de bevoegdheid om over de toepassing van de door de Minister ver-

traignant pour les autorités' (EHRM, zaak Malone, 17 december 1982, *Serie A*, nr. 82, p. 55, par. 124).

54. EHRM, arrest Silver, 25 maart 1983, *Serie A*, nr. 61, par. 86.

55. '... le citoyen doit pouvoir disposer de renseignements suffisants, dans les circonstances de la cause, sur les normes juridiques applicables à un cas donné' (EHRM, arrest Sunday Times, 26 april 1979, *Serie A*, nr. 30, par. 49).

56. EHRM, arrest Malone, 2 augustus 1984, *Serie A*, nr. 82, par. 67.

57. Europese Commissie RM, zaak Malone, 17 december 1982, *Serie A*, nr. 82, p. 54, par. 121 en 122.

58. *Parl. Vr. en Antw.*, Senaat, 1978-79, 2 februari 1978, 798 (vraag nr. 38, LACROIX). Eigen opzoeken lieten niet toe om enige ministeriële circulaire te vinden die in de laatste vijftig jaar over het onderwerp zou zijn bekendgemaakt. Gezien wat sub 5.1.1. werd gesteld, meent deze auteur de stelling te kunnen betwisten dat geen enkele wettekst de aanwezigheid van een kruisbeeld in een gehoorzaal verbiedt.

noemde traditie te waken, zodat hun optreden terzake als arbitrair dient te worden bestempeld. In strijd met art. 9,2 EVRM biedt de traditie waarop de Minister zich beroept geen waarborg tegen arbitraire inmenging in de uitoefening van de vrijheid van overtuiging, zij voorziet niet met redelijke nauwkeurigheid de gevallen waar een inmenging zich voordoet. In Gent hangen kruisbeelden, in Antwerpen niet: zijn alle Belgen wel gelijk voor de wet?

Het aanbrengen van religieuze symbolen in een zittingzaal is een inmenging in de vrijheid van overtuiging, zij is niet bij de wet voorzien en schendt dus artikel 9,2 EVRM.

Was zij in de wet voorzien, dan diende de inmenging in een democratische maatschappij nodig te zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of zedelijkheid of de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen (art. 9,2 EVRM). Hoger zagen we hoe het begrip democratische maatschappij dient te worden begrepen; omwille van het eraan inherente pluralisme kan onmogelijk worden volgehouden dat de openbare veiligheid of de bescherming van de openbare orde of zedelijkheid de aanwezigheid van kruisbeelden in gehoorzalen verantwoordt (de bescherming van de gezondheid, die b.v. bij de invoering van de verplichte zondagsrust werd ingeroepen, is terzake irrelevant).⁵⁹

De oude rechtspraak erkende in de eed een religieuze daad; weigering van de inroeping van de godheid werd gelijkgesteld met een weigering van de eed zelf en met een aantasting van de openbare orde, gezien de instelling van de eed beantwoordt aan één der fundamentele vereisten van de rechtsbedeling. Een vergelijkbare redenering kan niet worden volgehouden m.b.t. de aanwezigheid van het kruis in de zittingzaal: noch de staatsordening noch de rechtspraak beroepen zich op enige wijze op het gezag van een kerk. De openbare orde is niet deze van een kerk, maar beoogt de bescherming van de diverse overtuigingen die naast elkaar bestaan in een pluralistische maatschappij.

Over de aanwezigheid van militairen op het Te Deum werd geoordeeld dat deze geen daad van deelneming aan een eredienst betekende, maar het gevolg was van een wettig gegeven bevel. Tevergeefs zou worden gezocht naar een wettelijke grond waarop de katholieke kerk zich zou kunnen beroepen om de aanwezigheid van kruisbeelden in de zittingzalen te eisen. De bescherming van de rechten van derden verantwoordt derhalve evenmin de aanwezigheid van kruisbeelden.

Er dient te worden besloten dat de aanwezigheid in gerechtshoven van voorwerpen dienstig voor de eredienst de vrijheid van overtuiging schendt: zij is niet bij wet voorzien ter bescherming van een rechtmatig belang.

59. Aldus b.v. de tussenkomst van de socialist Edmond PICARD in de Senaat: 'On parle constamment de la Constitution dans ce débat. Oui, il y a une question de constitution, mais c'est la constitution de l'ouvrier!'... 'il faut maintenir l'article 15 de la Constitution dans les limites où il a été voté. S'il a voulu vous empêcher les lois confessionnelles, vous ne pouvez pas vous en servir pour écarter des lois hygiéniques et sociales' (*Parl. Hand.*, Senaat, 1904-05, 648).

5.2. Kan het dat er slechts voorwerpen hangen dienstig voor een bepaalde eredienst?

Er werd reeds gewezen op de neutraliteit van de staat tegenover de kerken en op de gelijkheid der diverse overtuigingen.

Gelijkheid betekent niet dat op alle erediensten eenzelfde regeling moet worden toegepast: gelijkheid bestaat in de ongelijke behandeling van ongelijke toestanden.⁶⁰ Deze ongelijke behandeling van ongelijke toestanden moet evenwel steunen op een objectief en redelijk onderscheid tussen de diverse toestanden. Het ingevoerde onderscheid moet zowel naar doel als naar gevolgen beantwoorden aan de vereisten van een democratische maatschappij. Tussen doel en middelen dient een redelijke proportionaliteit te bestaan.⁶¹

De Raad van State besliste dat bij de beoordeling van de verdeling van de godsdienstige uitzendingen op radio en televisie meer tijd kon worden besteed aan de katholieke godsdienstige uitzendingen dan aan de protestantse; de Raad oordeelde dat hierbij terecht rekening werd gehouden met de respectieve getalsverhouding van de erediensten zoals die o.m. elk jaar in de begroting van het Ministerie van Justitie worden vastgelegd.⁶² Aldus is een onderscheid rechtmatig wanneer het erop aankomt beperkte middelen, b.v. zendtijd, tussen de verschillende levensbeschouwelijke stromingen te verdelen en er bij de keuze en het hanteren van de weerhouden maatstaf geen machtsoverschrijding of -afwending wordt gepleegd.

In een gerechtshof een kruis met corpus hangen heeft niets te maken met het verdelen van schaarse middelen: de gerechtshofgebouwen zijn ruim genoeg om ze te voorzien van de symbolen van alle — minstens van alle erkende — godsdiensten. Bestaat er dan enig redelijk criterium ter verantwoording van de keuze van een katholiek symbool, met uitsluiting van de symboliek der andere overtuigingen?

Kende ons rechtsbestel een staatsgodsdienst, dan zou een dergelijk criterium zeker gezocht kunnen worden in de beoogde ordening die een hiërarchie tussen de diverse overtuigingen betracht. In die optiek zou het redelijk zijn bepaalde symbolen te hanteren en andere te verwerpen, met het oog op de bevestiging van de suprematie van 'het ene, ware geloof'.

België kent evenwel geen staatsgodsdienst, zodat er geen redelijk criterium kan worden aangevoerd ter verantwoording van een ongelijke behandeling der diverse overtuigingen. Er is evenmin sprake van proportionaliteit: de katholieke symboliek verdringt elke andere.

Geen enkele wettelijke bepaling gebiedt om in de inrichting van de zittingzalen uiting te geven aan de vrijheid van godsdienst of overtuiging, niet alle overtuigingen hebben een symbolische weergave: enkel de afwezigheid van elke levensbeschouwelijke symboliek in de gerechtshofzalen kan de eerbiediging van art. 6 G.W. en art. 14 EVRM verzekeren.

60. MAST, A., *o.c.*, nr. 451.

61. EHRM, 23 juli 1968, arrest 'over bepaalde aspecten van het taalregime van het onderwijs in België', *Serie A*, p. 34, par. 10.

62. R.v.St., 26 mei 1966, *Arr. R.v.St.*, 1966, nr. 11.838.

6. Het Te Deum

Het Te Deum is een katholieke godsdienstige plechtigheid die samengaat met het zingen van een zege- en dankhymne die aanvangt met de woorden 'Te Deum laudamus'.⁶³

Hoewel het Te Deum ook naar aanleiding van burgerlijke feestelijkheden wordt gehouden blijft het een handeling van een eredienst.⁶⁴

Onder het Keizerrijk verleende het decreet van 24 messidor jaar XII aan de overheid de bevoegdheid de viering van Te Deums te bevelen.⁶⁵ De katholieke kerk betwistte deze bevoegdheid; het Hollandse bewind riep de vraag op of een protestantse vorst een katholieke eredienst kon bevelen.⁶⁶

Artikel 15 G.W. heeft de overheid deze bevoegdheid ontnomen: 'niemand kan worden gedwongen op enigerlei wijze deel te nemen aan handelingen en aan plechtigheden van een eredienst'; zelfs in een kerk kan de overheid het houden van publieke gebeden niet meer opleggen.⁶⁷

De staat behoudt enkel de bevoegdheid zijn ambtenaren uit te nodigen voor een plechtigheid waarop hijzelf, door de kerk, werd uitgenodigd.⁶⁸

Jaar na jaar verwittigt de kerkelijke overheid aldus de Minister van Binnenlandse Zaken dat naar aanleiding van de nationale feestdag (21 juli) en van het feest van de dynastie (15 november) een Te Deum zal worden gezongen in de voornaamste kerken van het Rijk.

De Minister nodigt dan de grote staatsmachten uit om op deze plechtigheid aanwezig te zijn, terwijl de gouverneurs deze taak krijgen toebedeeld in de provincies.

Jaar na jaar verzoeken de gouverneurs de diverse korpsoversten om de plechtigheid samen met de leden van hun korps bij te wonen.⁶⁹

De korpsoversten maken tenslotte het verzoek van de gouverneur aan hun ondergeschikten over. Hierbij kwam het in de magistratuur nog vrij recent voor dat deze ondergeschikten erop werden gewezen dat het tot hun ambtsverplichtingen hoorde aanwezig te zijn, terwijl het thans nog voorkomt dat hun de reden van hun afwezigheid wordt gevraagd.

De korpsleden komen samen in de lokalen waar zij gebruikelijk zetelen, waarna zij zich gezamenlijk, in korps en in ceremoniekledij, onder geleide naar de plaats van het gebeuren begeven.

De vertegenwoordiging van de rechterlijke macht op een plechtigheid van een bepaalde godsdienst roept twee duidelijke en fundamentele vragen op:

1. Laat de grondwet, en in het bijzonder het beginsel van de scheiding tussen kerk en staat dit toe?

2. Rust op de individuele magistraat of griffier enige verplichting om zich bij de vertegenwoordiging van zijn korps te voegen?

63. *Pand. B.*, tw. Te Deum, nr. 1.

64. *Ibid.*, nr. 2.

65. *Ibid.*, nr. 4.

66. SCHUERMANS, 'Te Deum', *B.J.*, 1890, 947-948.

67. *Pand. B.*, tw. Fêtes religieuses — Processions — Te Deum, nrs. 69-70.

68. SCHUERMANS, *o.c.*, 946.

69. *Pand. B.*, tw. Préséances et honneurs, nrs. 105-111.

Deze grijze zone in de scheiding tussen kerk en staat heeft merkwaardig weinig belangstelling gekregen, dit in tegenstelling tot de aanwezigheid van militairen die in opdracht de erehaag vormen, welke zowel op wetgevend, jurisprudentieel als rechtsgeleerd vlak ruime aandacht kreeg.⁷⁰

De betekenis van het Te Deum is voor de rechterlijke macht en voor het leger niet gelijk: terwijl de eerste ingaat op een uitnodiging die aan de overheid wordt gericht, is de tweede belast met de handhaving van de orde en het bewijzen van de eer aan de aanwezige burgerlijke en militaire overheden.⁷¹ De beschouwingen die voor militairen gelden zullen derhalve niet zonder meer kunnen overgenomen worden. Alvorens de twee hierboven gestelde vragen te beantwoorden zullen wij evenwel de evolutie schetsen van het recht van de individuele militair om niet in een kerk te moeten aanwezig zijn tijdens het Te Deum, omdat deze evolutie getuigt van de democratisering van de gewetensvrijheid en omdat zij ons toelaat dit begrip te vatten in zijn huidige betekenis met een verruimde aandacht voor de waardigheid van de individuele mens.⁷²

*6.1. 1804: 'lorsque le Saint-Sacrement passera à la vue d'une garde ou d'un poste, les sous-officiers et soldats prendront les armes, les présenteront, mettront le genou droit en terre, inclineront la tête, porteront la main droite au chapeau...'*⁷³

De Franse Republiek van 1804 erkende het katholicisme als de godsdienst van de grote meerderheid der Fransen.⁷⁴

Het Franse Keizerrijk vroeg niet alleen eerbetuigingen maar eveneens verering ten aanzien van de handelingen van deze godsdienst, zoals de knieval — voorzien in het hoger vermelde artikel van het Decreet van 24 messidor jaar XII — duidelijk laat verstaan.

Tijdens het Hollandse bewind was het niet meer evident dat de katholieke eredienst kon bogen op de welwillende medewerking van de overheid: het aan-

70. Ook de militaire overheid is aanwezig op het Te Deum. Deze aanwezigheid is het gevolg van het bericht van de kerk aan de overheid en van de uitnodiging door de bevoegde overheid. Zij zal in dit artikel niet uitdrukkelijk worden behandeld maar dient in hetzelfde licht te worden bekeken als de aanwezigheid van de burgerlijke overheden. Ten onrechte zou de toestand van de militaire overheid worden benaderd zoals de toestand van de militairen die ingevolge een wettelijk gegeven bevel de erehaag vormen.

71. Over de aanwezigheid van militairen in opdracht, zie: *R.P.D.B.*, tw. Cultes, nrs. 75-76. Het voorgestelde onderscheid tussen militairen in opdracht enerzijds en de burgerlijke en militaire overheden anderzijds is ongebruikelijk. De *Novelles* behandelen beide samen onder de titel 'Concours de militaires et fonctionnaires aux cérémonies religieuses' (*Novelles, Lois Politiques et Administratives*, II, nr. 208; zie ook DE GROOF, J., *o.c.*, 190-193). Militairen in opdracht voeren een wettelijk gegeven bevel uit terwijl de militaire overheid, zoals de burgerlijke, deelt in de vertegenwoordiging van de Staat op openbare plechtigheden.

72. Considerans, lid 1, Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: 'Overwegende dat de erkenning van de waardigheid eigen aan alle leden van de menselijke familie en van hun gelijke en onvervreembare rechten, de grondslag van de vrijheid, de rechtvaardigheid en de vrede in de wereld uitmaakt...'

73. Deel II, titel II, art. 1 Decreet 24 messidor jaar XII (13 juli 1804) betreffende de openbare ceremonies, de voorrang, de burgerlijke en militaire eerbewijzen, *Pand. B.*, tw. Préséances et honneurs, 699.

74. Voorwoord van de Overeenkomst van 10 september 1801 tussen de Franse regering en paus Pius VII, afgekondigd bij Wet van 18 germinal jaar X betreffende de organisatie der erediensten, *Pasin.*, 1e serie, XI, 90.

tal processies werd met het oog op ordehandhaving beperkt⁷⁵, militaire geleide ervan kon slechts op vordering van de gemeentelijke overheid gebeuren. Hierbij werd aandacht verleend aan de overtuiging van de niet-katholieke soldaat: voor zover mogelijk diende het militair detachement steeds uit katholieke militairen te zijn samengesteld.⁷⁶

Na de Belgische Omwenteling verloor het decreet, in zoverre het de verhouding tussen kerk en staat regelde, zijn wetskracht ingevolge de artikelen 14 en 16 G.W.⁷⁷ De overheid bleef nochtans traditiegetrouw de militaire geleide van het Heilig Sacrament voorzien. Was dit in hoefde van de individuele militair verzoenbaar met artikel 15 G.W.?

Het meest voor de hand liggend antwoord werd in 1844 door Thonissen geformuleerd: '... le soldat conserve ses droits de citoyen et ne peut, dès lors, pas plus que tout autre membre de la Nation, être forcé de concourir d'une manière quelconque aux actes et aux cérémonies d'un culte. La Constitution interdit toute contrainte en matière religieuse'.⁷⁸

Dit standpunt kende geen officiële navolging. In de lectuur van het Decreet van 24 messidor jaar XII werd reeds in 1840⁷⁹ een vrij artificieel onderscheid ingevoerd⁸⁰ dat niet in het decreet te vinden was⁸¹, nl. dat tussen de soldaat 'faisant acte de militaire' en deze 'faisant acte de chrétien'.⁸² Het werd door de katholieke kamerleden Thonissen⁸³ en Woeste verdedigd, door deze laatste met de woorden: 'Nous ne réclamons pas des soldats des hommages religieux, nous n'avons pas le droit d'en réclamer d'eux. Nous ne leur demandons pas de faire acte de culte, acte d'adoration, de poser un acte religieux quelconque... On leur demande uniquement de rendre les honneurs militaires au culte, et pourquoi? Parce que le législateur a toujours reconnu que le culte représentait une utilité sociale'.

Met evenveel vuur werd het door de liberaal Bara gehekelde: 'La distinction que l'on fait n'est pas sérieuse, les troupes du moment qu'elles assistent à une cérémonie religieuse et qu'elles présentent les armes, concourent à cette cérémonie pour en réhausser l'éclat. C'est de la dernière évidence... Si l'on obligeait M. Thonissen à prendre part à une cérémonie de la franc-maçonnerie, que dirait-il?'.⁸⁴

75. Circulaire van de directeur voor de aangelegenheden van de katholieke eredienst van 29 mei 1819, *Pand. B.*, tw. Fêtes religieuses — Processions — Te Deum, 1081 met verwijzing naar *Parl. Hand.*, Kamer, 1884-85, 1641 waar deze circulaire wordt aangehaald.

76. K.B. van 11 november 1819 die de bevelvoerende officieren in de zuidelijke steden en provincies waar zich garnizoenen bevinden, machtigt om een behoorlijk aantal militairen die de katholieke eredienst belijden af te vaardigen om de processie van het Heilig Sacrament te begeleiden, *Pasin.*, 2e serie, V, 400.

77. *R.P.D.B.*, tw. Cultes, nr. 66; zie ook *supra*, noot 66.

78. Zoals aangehaald in *R.P.D.B.*, tw. Cultes, nr. 68.

79. Circulaire van de Minister van Oorlog dd. 1 oktober 1840 over de eerbewijzen die aan de plechtigheden van de katholieke eredienst moeten worden betuigd, *Pasin*, 3e serie, X, 670-671.

80. DE GROOF, J., *o.c.*, 191, noot 57.

81. *Pand. B.*, tw. Préséances et honneurs, nr. 10.

82. *Novelles, Lois Politiques et Administratives*, II, nr. 208.

83. Deze had zijn standpunt van 1844 gewijzigd (*R.P.D.B.*, tw. Cultes, nr. 68).

84. *Parl. Hand.*, Kamer, 1884-85, 30 juni 1885, 1397 zoals weergegeven in *Pand. B.*, tw. Préséances et Honneurs, nrs. 8-9.

De gevestigde rechtspraak steunde zich op het voorgesteld onderscheid: 'Attendu ... que le détachement n'était pas convoqué pour concourir aux cérémonies du culte et faire acte d'adhésion à des croyances religieuses, mais exclusivement aux fins d'y maintenir l'ordre en faisant la haie dans le temple où la cérémonie devait s'accomplir et pour s'y conformer au décret de messidor an XII', d.w.z. de militaire eer te betuigen aan de aanwezige overheden.⁸⁵

Ten onrechte zou vandaag nog worden voorgehouden — steunend op deze rechtspraak — dat het bijwonen van een godsdienstige plechtigheid met het oog op eerbetuiging en ordehandhaving, in hoofde van de aanwezige militair, geen afbreuk doet aan zijn recht niet te worden gedwongen tot deelname aan de plechtigheden van een eredienst. Ingevolge een dienstnota van 19 januari 1971 is het nu immers uitgesloten dat een militair nog zou worden verplicht een godsdienstige ceremonie bij te wonen.⁸⁶

De wetgeving werd in die zin aangepast: het Koninklijk Besluit van 10 juli 1974 heft titel II van het Decreet van 24 messidor jaar XII op, zodat het Heilig Sacrament niet meer in aanmerking komt voor militaire eerbetuiging en wijzigt het reglement op de garnizoendienst derwijze dat de eerbewijzen aan de burgerlijke en militaire overheden nu gebeuren buiten de kerk.⁸⁷ De Groof merkt terzake op: 'Zowel vanuit gelovig standpunt als veelal vanuit het oogpunt der militairen zelf, dient deze recente wijziging als positief beschouwd: het betekent geen inbreuk op de bestaande verhouding tussen kerk en staat en maakt voorgoed een einde aan het traditioneel (en veelbesproken) probleem i.v.m. de grondwettigheid'.⁸⁸

Eerbetuigingen aan de burgerlijke en militaire overheden gebeuren buiten de kerk, handelingen van de eredienst genieten geen geleide meer, aanwezigheid bij kerkelijke plechtigheden gebeurt door vrijwilligers, onafgezien van hun overtuiging. De huidige regeling laat toe rekening te houden met de rechten en gevoeligheden van de niet-katholieken: niet door het toevertrouwen van bepaalde taken aan de aanhangers van een bepaald geloof — peilen naar de geloofsovertuigingen is ongrondwettelijk⁸⁹ — maar door een beter respect van de scheiding tussen kerk en staat en een terugkeer naar de evidente betekenis van de grondwet. 'Niemand kan worden gedwongen op enigerlei wijze deel te nemen aan handelingen en aan plechtigheden van een eredienst...'

85. Cass., 18 juni 1923, *Pas.*, 1923, I, 376.

86. *Parl. Vr. en Antw.*, Senaat, 1975-76, 27 januari 1976, 713 (vraag nr. 17, LAMBIOTTE).

87. K.B. van 10 juli 1974 tot wijziging van het Decreet van 24 messidor jaar XII betreffende de openbare ceremonies, de voorrang, de burgerlijke en militaire eerbewijzen, en van het reglement op de garnizoendienst, goedgekeurd bij het Koninklijk Besluit van 25 augustus 1937. Het K.B. van 10 juli 1974 wijzigt enkel de regeling van de militaire eerbewijzen; voor wat betreft de ordehandhaving geldt de algemene regeling m.b.t. de ordehandhaving in openbare plaatsen: indien de openbare veiligheid het verantwoordt is het denkbaar dat het leger wordt ingezet (BELTJENS, G., *o.c.*, p. 278, nr. 20).

88. DE GROOF, J., *o.c.*, 193.

89. *R.P.D.B.*, tw. Cultes, nr. 64; RIMANQUE, K., *o.c.*, 29-32.

6.2. Laat de grondwet de vertegenwoordiging van de rechterlijke macht op een godsdienstige plechtigheid toe?

6.2.1. De bewogen geschiedenis van het Te Deum in België

In het Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830) was de katholieke kerk een kerk in het verweer: de Fundamentele Wet voorzag 'de gelijkstelling van de godsdiensten' terwijl koning Willem I de oprichting wenste van een nationale kerk, zoveel mogelijk los van Rome, en daarop zijn onderwijspolitiek richtte. In die omstandigheden aanzag de katholieke kerk de vrijheid van eredienst als essentieel en was mede voorvechter van de principes die in de Belgische Grondwet zouden worden opgenomen⁹⁰, dat van de scheiding tussen kerk en staat inclusief.

De traditionele rol van de katholieke kerk in onze gewesten zou van meet af aan deze scheiding doen vervagen.

Reeds op 20 november 1830 vroeg het Nationaal Congres aan de regering om in de Sint-Goedelekerk te Brussel een lijkdienst te laten houden voor de 'martelaren' van de revolutie. Op kosten van de Staat werd een eredienst gehouden waarop de voornaamste korpsen waren vertegenwoordigd.⁹¹

Op 9 december 1831 meldde de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Kamer dat naar aanleiding van de verjaardag van de Koning en van het sluiten van de vrede (de Tiendaagse Veldtocht was pas achter de rug) een Te Deum zou worden gezongen; de Kamer werd niet als korps vertegenwoordigd maar besloot haar werkzaamheden pas aan te vangen na afloop van de plechtigheid, zodat de kamerleden deze individueel zouden kunnen bijwonen. De Senaat zond een afvaardiging.

In 1835 werd een Te Deum gezongen voor de verjaardag van de Koning: de Kamer besloot het gebeuren in korps bij te wonen. Deze praktijk werd jarenlang aangehouden. Voor het zilveren jubileum van de troonsbestijging door Leopold I werd in open lucht een Te Deum aangeheven waarbij alle staatsmachten in korps waren vertegenwoordigd.⁹²

De eerste organieke wet op het lager onderwijs (1842) had de inrichting van het lager officieel onderwijs aanvaard, doch met verplicht godsdienstonderwijs. De herziening van deze wet was een liberaal programmapunt. De kogel was pas goed door de kerk toen de verkiezingen van 11 juni 1878 aan de radicaal-liberalen het overwicht in de Kamers schonk. De Koning verklaarde in de troonrede van 1878: 'l'enseignement donné aux frais de l'état doit être placé sous la direction et sous la surveillance exclusives de l'autorité civile'. De bisschoppelijke vastenbrief van 1879 antwoordde: 'Des écoles sans Dieu et des maîtres sans foi, délivrez-nous, Seigneur'.⁹³ In deze context onthield de katholieke kerk zich in 1880 van elke deelneming aan enige openbare plechtigheid gehouden voor het gouden jubileum van de Belgische revolutie. Replicerend besloot de Senaat om aan godsdienstige plechtigheden voorlopig geen officieel karakter meer te verlenen; de Kamer besloot zich niet in korps te begeven naar het Te Deum dat voor

90. LUYCKX, T., *Politieke geschiedenis van België*, Amsterdam, Elsevier, 1969, 43-44 en 54.

91. HUYTTENS, E., *o.c.*, I, 205 en 290.

92. SCHUERMANS, *o.c.*, 949-950.

93. LUYCKX, T., *o.c.*, 176.

het naamfeest van de Koning op 15 november 1880 zou doorgaan. Ingevolge deze stellingname deelden de ministers van Binnenlandse Zaken en van Oorlog aan hun korpsen mee dat de regering van oordeel was dat het Te Deum elk officieel karakter had verloren zodat geen uitnodigingen meer zouden worden verzonden. De aanwezigheid op de plechtigheid was een individuele zaak. Tussen dezen die van mening waren dat men was teruggekeerd naar een juiste toepassing van de grondwet en dezen die meenden dat 'Grâce à la complaisance du ministère, la Belgique vient de descendre à un rang d'abaissement religieux que je crois sans exemple en Europe!' bleef het parlementair debat voortlaaien tot de overwinning van de Katholieke partij bij de verkiezingen van 1884.⁹⁴

Sedert 1884 worden de korpsen opnieuw verzocht aanwezig te zijn op het Te Deum.⁹⁵ Buiten Brussel, waar de aanwezigheid van de Koning op de godsdienstige plechtigheid de korpsen tot vertegenwoordiging aanzette, duurde het nog enige jaren alvorens de grote korpsen van de magistratuur weer zouden deelnemen aan het Te Deum. Deze houding wordt misschien verklaard door een zekere schroom in de rechterlijke macht om de politieke wisselvalligheden op de voet te volgen.⁹⁶

Wanneer thans in de rechterlijke macht bepaalde korpsen weigeren om op een Te Deum te worden vertegenwoordigd, wat nog voorkomt, moet de oorzaak ervan worden gezocht in problemen van voorrang en rangregeling, die door het Gerechtelijk Wetboek niet volledig werden vermeden, veeleer dan in een principiële stellingname aangaande de scheiding van kerk en staat of de gewetensvrijheid.⁹⁷

6.2.2. In rechte

Niemand kan worden gedwongen op enigerlei wijze deel te nemen aan handelingen en aan plechtigheden van een eredienst of er de rustdagen van te onderhouden' (art. 15 G.W.). Godsdienstige plechtigheden hebben derhalve geen dwingend karakter, noch voor de burger, noch voor de overheid.⁹⁸

Het Hof van Cassatie stelde in 1893 vast dat geen enkele wet aan de gerechtelijke korpsen de verplichting oplegde om het Te Deum of enige gelijkaardige plechtigheid bij te wonen.⁹⁹ De wet is hierover niet veranderd.

De vordering van Procureur-Generaal Mesdach de ter Kiele die voornoemd

94. SCHUERMANS, *o.c.*, 950-954.

95. *Pand. B.*, tw. Fêtes religieuses — Processions — Te Deum, nr. 83.

96. SCHUERMANS, *o.c.*, 957; *Pand. B.*, tw. Fêtes religieuses — Processions — Te Deum, nr. 83.

97. Te Antwerpen hadden zich op de Te Deums van 21 juli en 15 november 1974 moeilijkheden voorgedaan in verband met de toepassing van de artikelen 312 en 314 Ger. W. Het zal de aandachtige waarnemer niet zijn ontgaan dat de Voorzitter van de Arbeidsrechtbank en zijn korps niet aanwezig waren op het Te Deum dat op 15 november 1976 doorging in de Sint-Jacobskerk te Antwerpen.

98. *Pand. B.*, tw. Fêtes religieuses — Processions — Te Deum, nr. 8.

99. Cass., 14 november 1892, *Pas.*, 1893, I, 24. Het Hof van Cassatie besliste dat de beraadslaging van een Hof van Beroep over de wenselijkheid om een Te Deum bij te wonen enkel resorteerde onder de hoffelijkheid en de geploegdheden en derhalve niet kon worden nietigverklaard door het Hof van Cassatie op voorschrift van de regering en op vordering van de Procureur-Generaal (krachtens art. 80 van de Wet van 27 ventôse jaar VIII kon de regering de vernietiging vragen van handelingen door de rechterlijke macht met machtoverschrijding gesteld. Thans dient te worden verwezen naar de artikelen 610 en 1088 Ger. W.).

arrest voorafging was omstandiger en ging op dit punt in dezelfde zin: '... l'assistance d'une cour à une cérémonie extrajudiciaire peut être de nature à en réhausser l'éclat et la solennité, mais elle est de nulle influence sur la bonne administration de la justice, qui n'en ira ni mieux, ni plus mal. Ce n'est en effet, pas d'un acte de judicature qu'il s'agit, pas même de juridiction gracieuse, mais uniquement de la convenance de répondre à une invitation adressée, il est vrai à un corps judiciaire, mais au même titre qu'à tout autre corps constitué. Ne perdons pas de vue que la magistrature fait partie du corps politique de la nation; l'ordre judiciaire est un des pouvoirs de l'Etat; à ce titre, il n'est que juste et bienséant qu'elle ne soit pas laissée à l'écart des manifestations publiques que la nation décrète... A un appel venu d'en haut, il va être répondu, acte de courtoisie et de pure bienséance sociale, en dehors de toute loi écrite, qui ne comporte ni réquisitoire, ni arrêt de justice, que l'urbanité et la civilité suffisent à régler, par le motif que seules, elles y sont engagées; nul droit, ni privé ni public n'en ressentira l'atteinte...'.¹⁰⁰

Voor wat de rechterlijke macht betreft verzet het fundamenteel grondwettelijk beginsel van de scheiding der machten er zich trouwens tegen dat het verzoek van de bevoegde burgerlijke overheid als een bevel zou worden begrepen.¹⁰¹

Ook de rechtsleer aanvaardt dat de overheid enkel uit hoffelijkheid het Te Deum bijwoont.¹⁰²

Vertegenwoordiging der korpsen op het Te Deum is niet verplicht, is zij dan strijdig met de grondwet? Geenszins: het is evident dat niets de overheid verhindert om de uitoefening van grondwettelijke rechten, zoals het houden van een godsdienstige plechtigheid, luister bij te zetten. Ten minste in zoverre dit de neutraliteit van de Staat niet in het gedrang brengt.

Neutraliteit van de Staat was ook de bekommernis van eerste voorzitter Schuermans in zijn merkwaardig artikel van 1890: '... le Te Deum n'est pas seulement une cérémonie religieuse, c'est encore un acte de l'Eglise, où celle-ci n'entend nullement abdiquer et n'abdique pas sa prétention à la suprématie ... Devant ce double aspect de la cérémonie du Te Deum: acte religieux et acte de suprématie cléricale, il est impossible d'y exiger le concours de l'autorité civile, sans violer le principe de la séparation de l'Etat et de l'Eglise, et c'est avec raison qu'... on a dit que la suppression des Te Deum officiels était un retour aux principes constitutionnels'. In eerste instantie stelt hij derhalve: 'L'Etat neutre, ni les corps publics qui le représentent, n'ont pas à se montrer dans les temples religieux. Telle devrait être l'application du principe de la séparation de l'Etat et de l'Eglise'.¹⁰³ Volledige afwezigheid uit elke tempel waarborgt uiteraard volledige neutraliteit; Schuermans beseft evenwel dat deze oplossing in de Belgische context niet haalbaar is en stelt derhalve een oplossing voor waarbij de overheid op godsdienstige

100. Cass., 14 november 1892, *Pas.*, 1893, I, 20-21, concl. Proc. Gen. MESDACH DE TER KIELE.

101. Over de relatie tussen de uitvoerende en de rechterlijke macht en over de onafhankelijkheid van deze laatste: DUMON, F., 'De rechterlijke macht, onbekend en onbemind (deel I)', *R.W.*, 1981-82, 513-529.

102. *Novelles, Lois Politiques et Administratives*, II, nr. 208; WIGNY, P., *o.c.*, 161.

103. SCHUERMANS, *o.c.*, 954-956.

plechtigheden zou worden vertegenwoordigd wanneer zij tegenover de persoon die tijdens het gebeuren wordt vereerd verplichtingen heeft.¹⁰⁴

Het Hof van Cassatie opteerde in 1923 voor een gelijkaardige oplossing. De appellant voerde aan dat geen erehaag diende te worden gevormd, omdat de overheid buiten elke wettelijke verplichting aanwezig was op een godsdienstige plechtigheid. Het middel werd verworpen: ‘... il importe peu que l’initiative d’une cérémonie religieuse émane du clergé d’un culte si, en considération du caractère patriotique de la solennité, l’autorité compétente décide d’y inviter ceux à qui le décret de messidor an XII attribue préséances et honneurs...’.¹⁰⁵ Aan de aanwezige burgerlijke en militaire overheden moet dan ingevolge artikel 13 van het Decreet van 24 messidor jaar XII, dat niet werd opgeheven, de militaire eer worden bewezen, in de wettelijk voorgeschreven vormen.¹⁰⁶

Uit dit arrest zou ten onrechte worden afgeleid dat bij elke vaderlandse plechtigheid die door de kerk wordt gevierd de overheid dient te worden vertegenwoordigd: er bestaan voor de staatsorganen uiteraard andere middelen dan de aanwezigheid op godsdienstige plechtigheden om uiting te geven aan hun vaderlandslievende gevoelens en voor de magistratuur om aan haar eed van trouw aan de Koning en van gehoorzaamheid aan de grondwet en de wetten van het Belgische volk gestalte te geven.

Nu gaat de burgerlijke overheid bij nationale gebeurtenissen naar de kerk. Is het ondenkbaar dat het omgekeerde zou gebeuren en dat de bevoegde burgerlijke overheid — die de aanhang van de representatieve levensbeschouwelijke stromingen aan onze instellingen wenst erkenning te geven — naar aanleiding van nationale feestdagen de vertegenwoordigers van deze stromingen samen met de gevestigde machten zou uitnodigen in de gebouwen waar zij gebruikelijk haar ambt verricht, voor het houden van een huldezitting. Dit systeem waarborgt de volstrekte neutraliteit van de Staat: de vertegenwoordigers van alle representatieve levensbeschouwelijke stromingen zouden gelijktijdig kunnen uitgenodigd worden.

Enkel de volledige afwezigheid van de overheid uit elke tempel waarborgt volledige neutraliteit en scheiding tussen kerk en staat. In de huidige stand van zaken wordt evenwel aangenomen dat de overheid op bepaalde godsdienstige plechtigheden met patriottische inslag wordt vertegenwoordigd; de korpsen van de magistratuur beslissen nochtans vrij of zij aan de uitnodiging van de Minister van Binnenlandse Zaken of de Gouverneur gevolg geven.

6.3. Rust op de individuele magistraat enige verplichting om zich bij de vertegenwoordiging van zijn korps op het Te Deum te voegen?

De grondslag voor een dergelijke verplichting moet ofwel in de aard van de plechtigheid, ofwel in de hoedanigheid van magistraat van de betrokkene worden gezocht.

104. *Ibid.* Zie ook: X, ‘Funérailles. Assistance des corps publics’, *B.J.*, 1890, 786-788.

105. Cass., 18 juni 1923, *Pas.*, 1923, I, 376.

106. *Ibid.* Voor wat de voorgeschreven eerbewijzen betreft zie *supra*, 6.1 en noot 86.

6.3.1. Een verplichting omwille van de aard van de plechtigheid?

Het Te Deum is een godsdienstige plechtigheid. Uit de aard van die plechtigheid vloeit geen enkele verplichting voort: artikel 15 G.W. sluit dit *expressis verbis* uit.

Wordt opgeworpen dat aan de individuele magistraat niet gevraagd wordt deel te nemen aan de plechtigheid van een eredienst, dat hij slechts dient aanwezig te zijn om op uitnodiging van de bevoegde burgerlijke overheid het vaderlands karakter van het gebeuren te onderlijnen, dan moet nogmaals worden benadrukt dat de aanwezigheid op een dergelijke plechtigheid voor de magistratuur slechts een zaak van hoffelijkheid is. Uit de aard van de aanwezigheid van zijn korps kan derhalve voor de individuele magistraat evenmin enige verplichting worden afgeleid. Is het denkbaar dat hij zou kunnen verplicht worden tot aanwezigheid op een plechtigheid die voor zijn korps als geheel elk verplichtend karakter mist?

Geen verplichting uit de aard van de plechtigheid of van de aanwezigheid van zijn korps. Enige verplichting in hoofde van de individuele magistraat zou dus noodzakelijkerwijs het gevolg van zijn hoedanigheid moeten zijn.

6.3.2. Een verplichting omwille van de hoedanigheid van magistraat?

Magistraten, zoals alle burgers, genieten de vrijheid van mening. Deze vrijheid wordt beperkt ingevolge hun vrijwillige aanvaarding van een openbaar ambt: door de afgelegde eed van trouw aan de Koning en van gehoorzaamheid aan de Grondwet en de wetten van het Belgische volk en door de vereisten van de dienst.¹⁰⁷

6.3.2.1. De eed

Heeft de eed die de magistraat aflegt tot gevolg dat hij zou verplicht zijn de vertegenwoordiging van zijn korps op het Te Deum te vervoegen?

De formule van de eed¹⁰⁸ laat toe de vraag langs twee kanten te benaderen:

a. Trouw aan de Koning: impliceert het staatsbestel een dergelijke verplichting?

b. Gehoorzaamheid aan de Grondwet en de wetten: bestaat er een wettelijke verplichting?

a. Houdt het staatsbestel terzake enige verplichting in? De hier passende woorden zijn deze van Procureur-Generaal Mesdach de ter Kiele: ‘... une cour de justice se trouve vraiment dans l’exercice de ses fonctions, toutes les fois qu’elle prend part en uniforme à quelque solennité ordonnée par le gouvernement... L’assistance à une cérémonie nationale, à laquelle il est régulièrement convié, devient ainsi, pour chaque corps constitué, un devoir professionnel qu’il est tenu d’accomplir’. Een belangrijke uitzondering wordt evenwel voorzien: ‘Nous en exceptons naturellement celles qui s’accomplissent dans des temples, à cause du

107. MAST, A., *o.c.*, nr. 476.

108. Decreet van 20 juli 1831; SERVAIS, J. en MECHELYNCK, E., *Les Codes Belges*, I, Brussel, Bruylant, 1985, 22.

caractère religieux qui leur est donné, par respect pour le principe de la liberté de conscience'.¹⁰⁹

'First things first': gewetensvrijheid staat in het opschrift van een pluralistische democratie. Terecht wordt de aanwezigheid op het Te Deum in dit kader gesitueerd.

In de lijn van het arrest van het Hof van Cassatie dd. 18 juni 1922 de stelling verdedigen dat de aanwezigheid op het Te Deum geen daad van deelneming aan de plechtigheden van een eredienst is, maar een hoffelijkheid waarbij het verzoek van de bevoegde burgerlijke overheid wordt beantwoord, miskent de realiteit der feiten. De uitnodiging geldt voor het opluisteren van een godsdienstige plechtigheid die doorgaat in een kerk. Dit alleen al verantwoordt het inroepen van de gewetensvrijheid.

Tenzij de magistraat de kerk in de uitoefening van zijn wettelijke verplichtingen moet betreden, b.v. om een misdrijf vast te stellen of bij een plaatsopneming, kan hij dit weigeren, al wordt hem niet gevraagd om deel te nemen aan wat in die kerk gebeurt.

De mogelijkheid moet ook de individuele magistraat worden geboden om zijn eed waar te maken zonder zijn geweten te verkrachten. De evolutie die wij m.b.t. de militaire eerbetuigingen hebben geschetst wijst aan hoe dit kan: zonder de geploegenheden hoe dan ook te verstoren, door de vertegenwoordiging van de rechterlijke macht op godsdienstige plechtigheden over te laten aan magistraten die zich daartoe, onafgezien hun overtuigingen, geroepen voelen. Dit is nu de gangbare praktijk, met dien verstande dat de wijze waarop deze vrijwilligers worden aangesproken niet van kritiek is ontbloot, waarover later meer (*infra*, 6.3.3).

Is de aanwezigheid van de rechterlijke macht op de plechtigheden van een eredienst ten gronde bespreekbaar, dan worden vertegenwoordiging en gewetensvrijheid best verzoend door het gebeuren uit de kerk te halen.

In elk geval sluit de scheiding der machten ook tegenover elke individuele magistraat uit dat het verzoek van de bevoegde burgerlijke overheden als een bevel zou gelden.

b. De tweede hypothese wordt gemakkelijk weerlegd: een wet die de magistraat uitdrukkelijk zou verplichten om op godsdienstige plechtigheden met patriottische inslag, op uitnodiging van de bevoegde burgerlijke overheid, aanwezig te zijn bestaat niet; een impliciete bepaling evenmin.

De opdracht van de rechterlijke macht bestaat in het berechten van de geschillen die bij haar worden aanhangig gemaakt en in het opleggen van de bij de wet gestelde straffen ingeval van misdrijven.¹¹⁰

De magistraat die zijn gewetensvrijheid zou inroepen om deze uitdrukkelijk wettelijke verplichting naast zich neer te leggen zou zich blootstellen aan de disciplinaire of strafmaatregelen die de wet voorziet.

De vertegenwoordiging van zijn korps op plechtigheden behoort niet tot de wettelijke opdracht die hem toekomt. Afwezigheid is in dit perspectief geen tekortkoming aan zijn wettelijke verplichtingen.

109. Cass., 14 november 1892, *Pas.*, 1893, I, 23, concl. Proc. Gen. MESDACH DE TER KIELE.

110. MAST, A., *o.c.*, nr. 340.

6.3.2.2. De vereisten van de dienst

Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de beslissing reeds is genomen dat het Te Deum in korps zal worden bijgewoond, weze het door de algemene vergadering van een hof of rechtbank¹¹¹ of door de korpsoverste. Blijft dan de vraag wie het korps zal vertegenwoordigen.

Kan iemand om dienstredenen worden verplicht deze vertegenwoordigende functie waar te nemen?

Dit is in feite onwaarschijnlijk en juridisch onhoudbaar.

De vrijheid van geweten moet steeds in de zin van de grootst mogelijke vrijheid worden begrepen. Eerbied voor de grondwettelijke beginselen – de evolutie inzake de militaire eerbewijzen getuigt hiervan – veronderstelt een dienstregeling die zo min mogelijk de individuele vrijheid aantast. Een dwingende dienstreden is derhalve in casu slechts denkbaar indien geen vrijwilliger wordt gevonden om het korps op het Te Deum te vertegenwoordigen. Deze hypothese is in de Belgische context feitelijk totaal onwaarschijnlijk.

Een dwingende dienstreden is eveneens juridisch onhoudbaar. Een dergelijke reden veronderstelt het bestaan van een dienst die wettelijk moet worden vervuld: aanwezigheid op het Te Deum is dit noch voor het korps in zijn geheel, noch voor de individuele magistraat.

6.3.3. De inrichting van de vrijwillige vertegenwoordiging

Hoger werd er terloops op gewezen dat het vandaag gangbaar is dat de diverse korpsen van de magistratuur op het Te Deum door vrijwilligers worden vertegenwoordigd.

Rekening houdende met de praktische schikkingen maken de vrijwilligers zichzelf kenbaar, dit vraagt geen commentaar. Over de wijze waarop zij, hieraan voorafgaand, worden aangesproken kan men zich vier hypothesen indenken:

1. het verzoek van de bevoegde burgerlijke overheid wordt aan de leden van het korps zonder meer kenbaar gemaakt;
2. elke magistraat wordt individueel verzocht met ja of neen zijn houding kenbaar te maken;
3. de magistraat wordt gevraagd zijn houding te verantwoorden;
4. drukkingsmiddelen worden aangewend ten einde het antwoord op het verzoek van de bevoegde overheid te beïnvloeden.

Zoëven hebben wij aangetoond dat de vertegenwoordiging van de korpsen op het Te Deum de gewetensvrijheid zal eerbiedigen.

Inzake gewetensvrijheid mag geen enkele dwang worden uitgeoefend (art. 18, 2 Internationaal Verdrag BPR). Is de uitgeoefende dwang onrechtmatig, dan is zelfs artikel 142 Sw. van toepassing. De vierde hypothese kan zonder meer als onwettelijk worden uitgesloten.

Gewetensvrijheid en recht op eerbiediging van de privacy (art. 8 EVRM) gaan samen. Een Britse parlementaire commissie definieerde privacy als ‘the

111. Zie Deel II, Boek II, Titel II, hoofdstuk VI, Ger. W. Het arrest van het Hof van Cassatie van 14 november 1892 betreft een beslissing van de algemene vergadering van het Hof van Beroep te Gent dd. 18 juli 1892 om het Te Deum bij te wonen (Cass., 14 november 1892, *Pas.*, 1893, I, 19-24, concl. Proc. Gen. MESDACH DE TER KIELE).

area of a man's life which in any given circumstances, a reasonable man with an understanding of the legitimate needs of the community would think is wrong to invade'.¹¹² De Europese Commissie voor de Rechten van de Mens benadrukt de privacy als element van de persoonlijkheid: 'Le droit au respect de la vie privée a une portée telle qu'il assure à l'individu un domaine dans lequel il puisse poursuivre librement le développement et l'accomplissement de sa personnalité'.¹¹³

Rimanque herinnert eraan dat het recht op privacy met zich brengt dat niemand kan worden verplicht zijn levensbeschouwingen openbaar te maken, en zeker niet aan de overheid. De vraag naar de overtuiging zou slechts mogen gesteld worden wanneer zij objectief gerechtvaardigd is.¹¹⁴ Wedden en pensioenen van de bedienaren van de erediensten komen ten laste van de Staat (art. 117 G.W.); in dit perspectief is het objectief verantwoord na te gaan of iemand een bedienaar is van een eredienst. Ondenkbaar is het echter in ons constitutioneel bestel dat bepaalde taken zouden weggelegd zijn voor de beoefenaars van een bepaalde eredienst, b.v. dat katholieken zouden worden uitgekozen om de magistratuur te vertegenwoordigen op het Te Deum (zie *supra*, 6.1).

Aldus wordt de derde hypothese uitgesloten. De vraag de aangenomen houding te verantwoorden kan niet objectief worden gerechtvaardigd: voor de vertegenwoordiging van het korps op het Te Deum is het zonder enig belang de motieven te kennen die deze magistraat tot aanwezigheid en gene tot afwezigheid aanzetten. Het peilen naar de motieven mag trouwens in geen geval een drukingsmiddel worden.

Om dezelfde redenen is ook de tweede hypothese uit te sluiten. De verplichting om met ja of neen te antwoorden op de vraag of hij het Te Deum zal bijwonen dwingt de magistraat ertoe een houding aan te nemen en kenbaar te maken; artikel 15 G.W. waarborgt nochtans zijn recht om inzake godsdienstige plechtigheden onverschillig te blijven. 'De mens heeft het recht om over gewetensvragen te zwijgen'.¹¹⁵

Alleen aanvaardbaar is een kennisgeving waarop de magistraat vrijwillig kan ingaan of die hij vrij kan terzijde schuiven, zonder enige houding te moeten aannemen.

Enkel de volledige afwezigheid uit elke tempel waarborgt de volledige neutraliteit en scheiding tussen kerk en staat. De aanwezigheid van de rechterlijke macht op het Te Deum is hoogstens een zaak van hoffelijkheid; zolang de korpsen in de kerk wensen vertegenwoordigd te worden dient dit te gebeuren door vrijwilligers, onafgezien van hun overtuigingen, na een eenvoudige kennisgeving en vrij van elke beïnvloeding of dwang.

112. Justice Committee, *Report on Privacy and the Law*, 1970, 5 zoals vermeld in BAILEY, S., HARRIS, D. en JONES, B., *Civil Liberties*, Londen, Butterworths, 1980, 299.

113. EHRM, 11 juli 1980, *J.T.*, 1981, 239. Voor een overzicht van definitie-pogingen, zie VELU, J., 'Het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en het recht op eerbiediging van het privé-leven, van de woning en van mededelingen', in: *Privacy en rechten van de mens. Handelingen van het derde internationaal colloquium over het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens*, Interuniversitair Centrum voor Staatsrecht (ed.), Leuven, Acco, 1974, 28-35.

114. RIMANQUE, K., *o.c.*, 29-30.

115. *Ibid.*

7. 'De toehoorders wonen de zittingen bij met ongedekten hoofde, eerbiedig en stilzwijgend; alles wat de rechter tot handhaving van de orde beveelt, wordt stipt en terstond uitgevoerd' (art. 759 Ger. W.)

Ingevolge deze bepaling kan een rechter een opmerking maken over de kippah van een joods advocaat en maant een deurwaarder een Turkse rechtzoekende aan zijn ritueel hoofddeksel af te nemen.

Tegenover de uiterlijke kentekenen van het katholicisme is het gerechtelijk apparaat minder gevoelig. Zo bericht de pers dat een dame die reeds uitgetreden was, in nonnengewaad (vermoedelijk met hoofddeksel) voor de rechtbank verscheen en door de voorzitter met 'zuster' werd aangesproken.¹¹⁶

Inhoudelijk komt artikel 759 Ger. W. overeen met artikel 88 van het oude Wetboek van Burgerlijke Rechtspleging (1806). De overname van het oude artikel in het nieuwe wetboek verliep zonder opmerkingen. Het verslag aan de Senaat van de Koninklijke Commissaris voor de Gerechtelijke Hervorming, Ch. Van Reepinghen, behandelt de politie der zittingen, maar maakt geen specifieke melding van de verplichting de zitting met ongedekt hoofd bij te wonen.¹¹⁷

Deze verplichting roept nochtans fundamentele vragen op m.b.t. de godsdienstvrijheid: voor joden en moslims geldt het dragen van een hoofddeksel als een religieus gebod.¹¹⁸

Paradoxaal genoeg dienden de rechtspraak en rechtsleer zich niet uit te spreken over het verzoek van gelovigen om hun ritueel hoofddeksel aan te houden, maar moesten zij zich afzetten tegen de verplichting door sommige hoven en rechtbanken aan joodse, of vermeende joodse getuigen opgelegd om de eed met gedekt hoofd af te leggen. Vrouwelijke getuigen werden soms verplicht zich met de handen het haar te dekken, ritus die de joodse godsdienst zelf niet kent.¹¹⁹

De ratio legis van artikel 759 Ger. W. is te vinden in de aan het gerecht verschuldigde eerbied. De politie van de zitting krijgt in de rechtsleer de nodige aandacht, maar over de verplichting om met ongedekt hoofd te verschijnen valt en-

116. *De Morgen*, 5 april 1985.

117. Verslag van de Koninklijke Commissaris voor de Gerechtelijke Hervorming, *Parl. St.*, Senaat, 1964, nr. 60, 187-188.

118. In de joodse leer heeft het dragen van een hoofddeksel voor man en vrouw een verschillende oorsprong en betekenis. Voor mannen werd uit de bijbelse overlevering afgeleid dat het dragen van een hoofddeksel een vrijblijvende traditie was. Geleerd wordt nochtans dat hij die niet behoorlijk gekleed is niet kan optreden als voorlezer in de synagoge. In het Westen werd het dragen van een hoofddeksel een verplichting, in navolging van de traditie der Babylonische schriftgeleerden, als uiting van ontzag voor God en identificatie met een joodse levenswandel. Deze regel wordt in de orthodoxe en conservatieve leer gehandhaafd maar in de liberale betwist. Voor wat de vrouw betreft wordt ervan uitgegaan dat de bijbel het vertonen van het haar als een vernedering en een straf beschouwt (b.v. Jesaja 3, 17); hieruit werden talrijke rechtsregels afgeleid die ertoe strekten dat de vrouw slechts met het hoofd gedekt in het openbaar verscheen. Sinds de 18e eeuw wordt in bepaalde middelen het hoofddeksel door een pruik vervangen. Thans zijn het nog alleen de strikt orthodoxe vrouwen die altijd het hoofd gedekt houden: in alle denkrichtingen is het evenwel gebruikelijk dat de vrouw in de synagoge een hoofddeksel draagt (naar: *Encyclopaedia Judaica*, VIII, tw. Head, covering of the, 1-6).

119. Luik, 28 november 1885, *J.T.*, 1886, 300; MARINOWER, M., 'Over de eed en de vrijheid van geweten', *R.W.*, 1948-49, 677-680.

kel te vernemen dat het over één van de twee door de wet zelf voorgeschreven uiterlijke tekenen van eerbied gaat (het andere is het verplicht stilzwijgen).¹²⁰

Het eerste deel van het artikel bepaalt de houding die eenieder ter zitting moet aannemen.¹²¹ In het algemeen wordt over deze houding niet meer gezegd dan dat zij eerbiedig moet zijn: de rechter kan discretionair beslissen over de maatregelen die hij voor de handhaving van de orde ter zitting nuttig acht. De wet sluit aldus het dragen van een feestneus niet expressis verbis uit, wel het dragen van een hoofddekseel. Waarom? Waarom wordt dit teken van eerbied, het ongedekt hoofd, uitdrukkelijk in de wet vermeld, terwijl alle andere onder de algemene bevoegdheid van de rechter vallen?

De redenen hiervoor vergaan in de duisternis der tijden — bij de totstandkoming van het Gerechtelijk Wetboek kwam dit niet ter sprake. In elk geval moet vandaag deze belemmering van de vrije openbare uitoefening van een eredienst (art. 14 G.W.), deze verstoring van het recht zijn overtuiging te belijden door het onderhouden van de geboden en voorschriften ervan (art. 9, 1 EVRM), voldoen aan de vereisten van art. 9, 2 EVRM.

De beperking van de vrijheid is onbetwistbaar bij wet voorzien, maar is zij in een democratische maatschappij nodig ter beveiliging van één der beschermde belangen?

Enkel de bescherming van de openbare orde komt in aanmerking.

Dienen de openbare orde: de rechtszekerheid en de eerbied voor de rechtsbedeling.

7.1. De rechtszekerheid

Het is geenszins nuttig, nodig of wenselijk dat de rechtbank zich een oordeel zou kunnen vormen over de levensbeschouwelijke opvattingen van de rechtzoekende.¹²²

Een ritueel hooftdekseel is een duidelijk herkenbaar symbool van b.v. de joodse of islamitische eredienst.

Werd daarom de verplichting ingesteld om blootshoofds de zitting bij te wonen?

Dit is in feite onwaarschijnlijk: geen enkele uitdrukkelijke wetsbepaling verbiedt de christen voor de rechtbank te verschijnen met een kruisteken of in priestergewaad. Deze zijn nochtans ook ondubbelzinnig godsdienstig herkenbaar. Om evidente redenen van gelijkheid kan het niet de bedoeling zijn geweest joden en islamieten in het bijzonder te treffen.

In de gewijzigde eedformule werd de facultatieve aanroeping van de godheid omwille van de rechtszekerheid, omwille van de neutraliteit van de rechtsbedeling uitgesloten. De rechtsleer aanvaardt nochtans dat de aanroeping van de godheid niet strijdig is met de openbare orde, terwijl de rechtspraak geen uit-

120. VAN LENNEP, R., *Gerechtelijk Wetboek*, Leuven, Universitas, 1969, 929-930.

121. ROUARD, P., *Traité élémentaire de droit judiciaire privé. La procédure civile*, III, Brussel, Bruylant, 1977, nr. 193.

122. *Parl. Hand.*, Senaat, 1973-74, 16 januari 1974, 2.

sluitsel biedt.¹²³ Naar analogie is aan te nemen dat de religieuze herkenbaarheid van een hoofddekseel de openbare orde niet aantast.

De wens de neutraliteit van de rechtbank te verzekeren door een zo groot mogelijke discretie over de levensbeschouwelijke overtuigingen van de rechtzoekende verklaart niet de verplichting de zitting met ongedekt hoofd bij te wonen. In elk geval is deze wens niet van openbare orde, zodat de beperking van de godsdienstvrijheid vervat in artikel 759 Ger. W. er niet door wordt verantwoord.

7.2. *De eerbied voor de rechtsbedeling*

Eerbied komt o.m. tot uiting, door het naleven van beleefdheidsvormen.

Het wordt aan de rechter overgelaten om te oordelen over de vraag of het niet naleven van bepaalde beleefdheidsvormen strookt met de aan de rechtsbedeling verschuldigde eerbied, bij gebreke waarvan hij elke nuttige maatregel kan bevelen.

Of de rechtsonderhorige met of zonder das voor de rechter verschijnt, of hij zijn handen in de zakken mag houden, of hij in de zittingzaal mag kauwen en roken zijn allemaal vragen die aan het soeverein oordeel van de rechter worden overgelaten. De verplichting blootshoofds de zitting bij te wonen wordt aan deze discretionaire bevoegdheid onttrokken en uitdrukkelijk door de wet opgelegd.

Het afnemen van de hoed is nochtans niets meer dan één onder de vele beleefdheidsvormen. Er bestaat geen enkel objectief criterium ter verantwoording van een specifieke behandeling ervan.

Om religieuze redenen met gedekt hoofd voor de rechtbank verschijnen is niet per definitie oneerbiedig. Het is dan ook onredelijk, met miskenning van de godsdienstvrijheid, bij wet de verplichting op te leggen het hoofd te ontbloten.

Een dergelijke verplichting is in een democratische maatschappij niet nodig voor de bescherming van de openbare orde. Het eerste deel van artikel 759 Ger. W. is zonder meer strijdig met de artikels 14 G.W. en 9 EVRM.

De gelegenheid om deze onwettigheid recht te zetten wordt thans geboden, nu in het ontwerp van wet houdende verscheidene maatregelen ter verhoging van de veiligheid van de burger — het zgn. superontwerp Gol — ook artikel 759 Ger. W. ter sprake komt, met name waar het gaat over de ordehandhaving binnen de gebouwen gebruikt voor de rechtsbedeling.¹²⁴

8. Besluit

Het vanzelfsprekend recht van gelovigen om in de uitoefening van hun eredienst symbolen te hanteren gaat onafscheidelijk samen met het recht van ongelovigen of van anders-gelovenden om aan die symboliek vreemd te blijven. Er bestaat geen rechtsgrond om in de zittingzalen die voor iedereen toegankelijk zijn bepaalde godsdienstige symbolen, b.v. het crucifix, op te dringen, zoals er evenmin een rechtsgrond voorhanden is om het onderhouden van de voorschriften van

123. RIMANQUE, K., *o.c.*, noot 34; Cass., 7 april 1975, *R.W.*, 1975-76, 508-509, noot X; rechtzetting noot *R.W.*, 1975-76, 830; Corr. Brussel, 10 november 1976, *R.W.*, 1976-77, 1337-1338, noot VANDEPLAS.

124. Titel IV, Ontwerp van wet houdende verscheidene maatregelen ter verhoging van de veiligheid van de burger, *Parl. St.*, Senaat, 1985-86, nr. 298, 60-61.

een godsdienst, b.v. de verplichting het hoofd gedekt te houden, te verhinderen. Op het levensbeschouwelijke vlak moet de Staat neutraal zijn... en de burger vrij.

Volledige neutraliteit van de Staat wordt alleen bereikt door een volledige afwezigheid uit elke tempel. Indien de bevoegde overheid desondanks naar aanleiding van nationale feestelijkheden meent de gestelde machten te moeten verzoeken om een eredienst bij te wonen, dan is dit een vrijblijvende uitnodiging waarop de rechterlijke macht uit hoffelijkheid kan ingaan. De vertegenwoordiging der korpsen dient dan te gebeuren door vrijwilligers, onafgezien van hun overtuigingen, na eenvoudige kennisgeving en vrij van elke beïnvloeding of dwang.

Een toestand waar in gerechtsgebouwen geen godsdienstige symbolen worden opgedrongen, waar de nationale feestdagen enkel aanleiding geven tot burgerlijke plechtigheden en waar de vrijheid van overtuiging van elke rechtsonderhorige wordt erkend, waarborgt meer vrijheid voor iedereen.

Hij die dit niet aanvaardt herinnere zich de woorden van de joodse schriftgeleerde Hillel: 'Doe niet aan anderen wat je niet wilt dat je aangedaan wordt'.